

Розділ I
ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.01

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН

Прекаріат: «веймарський синдром»

Аналізуючи стратегію путінської Росії, іранський журналіст-аналітик Амір Тахері вдався до цікавого образу, висловленого колись російським містиком-публіцистом Олексієм Хом'яковим: «Реальність як півень: коли ти бачиш найсолодші сни, обов'язково розбудить тебе своїми криками». Образ читачам сподобався і викликав певний резонанс у «Інтернеті». Однак навряд чи усі сприйняли прогноз журналіста щодо подальшого розвитку подій в Росії: «солодкі сни» Путіна можуть призвести до того, що «півень прокричить у самий несподіваний момент, а, можливо, й чорний ворон чекатиме його біля дверей спальні» [1].

Як би не так! Блажен, хто вірує. Нам би тим часом не слід забувати про те, що живемо ми не просто в умовах розв'язаної Росією «гібридної війни», але й такого ж «гібридного миру», яким просяк увесь світ. Йдеться не лише про «дугу нестабільності» від Північної Кореї до Малі, від Бразилії до Болгарії й від Греції до Осциру Wall Street у США. Світ втратив орієнтири поступу, позбувся свого виразного гуманітарного профілю і, що особливо насторожує, — став на загал менш соціально відповідальним. А звідси й наростання тієї соціальної напруги, що виливається врешті-решт в серії терористичних актів. Відомий англійський політолог Наум Хомський зазначає: «По-перше, фактом є те, що тероризм працює. Насилля зазвичай спрацьовує. Це світова історія. По-друге, це серйозна аналітична помилка, говорити, як це загально прийнято, що тероризм — зброя слабких. Як і інші види насилля, це насамперед зброя сильних, фактично у переважаючій більшості випадків. Він розглядається як зброя слабких, тому що сильні також контролюють систему доктрин, і їх терор не вважається за терор» [2].

Соціальна напруга пройняла собою різні суспільні системи й формації, у тому числі й демократичні. Глобальне політичне пробудження, на яке Збігнев Бжезінський звертав особливу увагу у своїй серії виступів

2010—2011 рр. (Монреаль, Ярославль, Нормандія), стало в наші дні банальною повсякденністю. Приклад тому — визнання президентом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаусом Швабом в Давосі 2016 того факту, що й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і не насилля» [3].

І поки ми будемо покладати надії на крик півня в Росії, то можемо не помітити, як не лише над Україною, але й над дрімотною Європою уже чигає тінь «гібридного ворона» — в образі «непередбачуваного прекаріату». Йдеться про новий суперклас, що перебирає на себе роль колишнього індустріального пролетаріату як новітнього «гробаря буржуазії» (висловлюючись термінологією Комуністичного маніфесту). Випустивши цей феномен з поля зору, нам рано чи пізно доведеться переконатися, що нині не просто «привид бродить по Європі — привид комунізму», а «во все вороньє горло» *дає про себе знати феномен прекаріату у формі соціального радикалізму, що прокладає шлях до фашизації суспільства*. І дасть він про себе знати, судячи з усього, із просторів Росії, хоча сприятливі умови для його гніздування створюються щоденно й щохвилинно у всьому світі. І не бачити цього було б на грані злочину.

Веймарський синдром

В якості робочої гіпотези щодо висвітлення тих суспільних процесів, які стали живильним середовищем появи «непередбачуваного прекаріату», було покладено модель Олександра Янова. Модель ця була викладена ним у книзі «После Ельцина. «Веймарская» Россия», що вийшла друком у видавництві «Московская городская типография А.С.Пушкина» ще у 1995 році. Двадцять років — термін уповні серйозний для випробування викладених у книзі висновків і передбачень. Власне, про креативність здійсненого Яновим аналізу заінтересований читач може судити сам.

Спочатку — декілька штрихів про сам феномен «Веймарського синдрому». Як відомо, Веймарською називалася демократична республіка, що виникла у 1918 році в Німеччині на руїнах вільгельмівської імперії після поразки у Першій світовій війні. Економічно вона була не такою вже й слабкою й уповні ринковою. Після короткого періоду жорсткого пресингу щодо Веймарської республіки з боку держав-переможців, згодом між ними було досягнуто взаєморозуміння — для виплати репарацій економіка країни повинна була працювати справно. А тому завдяки головним чином Англійському банку вдалось приборкати жахливу інфляція 1923 року. Виплати по зовнішньому боргу були більш-менш

раціонально розстрочені. Більше того — Веймарська республіка була затоплена зовнішніми кредитами. В цілому ринок процвітав.

Однак нікому серед сильних світу цього не прийшло в голову, що слід подбати й про долю демократичного устрою в Німеччині, а в остаточному підсумку — про розбудову соціально відповідальної держави. А тим часом дались взнаки перші симптоми політичної кризи: у березні 1920-го року країну потряс берлінський путч Вольфганга Каппа. У листопаді 1923-го реваншисти на чолі з Гітлером і Людендорфом спробували організувати в Мюнхені «марш а Берлін». Центристський уряд соціал-демократа Еберта постійно перебував під вогнем критики як з боку затятих комуністів, так і з боку радикальних нацистів. Тобто — в країні зримо нарощували міць радикальні суспільні сили, які не сприймали демократичні цінності. І коли Велика Депресія 1929—1933 років потрясла світовий капіталістичний ринок, демократія в Німеччині була з легкістю відкинута, а Веймарська республіка змінилася Третім Рейхом.

Із цього короткого періоду німецької історії Олександр Янов робить узагальнюючий висновок і переносить досвід Веймарської республіки на Росію «лихих 1990-х» років: «спроба звести гігантське завдання демократичної трансформації імперського гіганта до тривіальної проблеми грошей і кредитів не може закінчитися нічим, крім всесвітнього лиха. І ось увесь цей трагічний сценарій розігрується на наших очах. Доля веймарської Німеччини оживає в долі «веймарської» Росії. Те ж мажорне багатообіцяюче начало. Той же драматичний розвиток, та ж напруга сутичок з непримиримою опозицією. І та ж політика, головними творцями якої стають фінансисти — з їхньою логікою і системою пріоритетів». Передчуття загрозової перспективи змусило Олександра Янова вдатися до алармістського прогнозу: «Веймарський сценарій прирік наших батьків на нову світову війну, на Голокост. Уявити собі, якого вигляду набере його фінал в ядерний вік, — не вистачає навіть уяви» [4].

Олександр Янов жахається від того, наскільки недолугим залишається мислення представників ринкового фундаменталізму, які вважають, що демократія неминуче прийде сама собою, як тільки економіка перейде на ринкові засади. У підсумку, попереджав дослідник, це може привести до вкрай небажаних результатів: «Ця простота дуже приваблива, але й дуже підступна. Капіталізм — не синонім демократії, і тим не менше, чим же усі перейняті на рівні практичному? Коротко — ринком. Працювати в Москву посилаємо економічних радників, рахівників і бізнесменів, а не політиків й інтелектуалів. План допомоги будівництву вільного ринку в Росії у нас є. План будівництва в ній демократії — відсутній. Демократія, гадається нам, виросте сама собою — як природна

надбудова, над ринковим господарством. А якщо не виросте? А якщо на ринковому фундаменті буде споруджена потворна і зловісна будова російського реваншизму, авторитарного, войовниче антизахідного й антидемократичного? Як вам сподобається така перспектива?» [5]

На сьогоднішній день це уже не перспектива. Це вже самоочевидна буденна реальність агресивного новітнього імперського курсу Росії, яку аналітики різних країн намагаються зрозуміти, і шукають шляхів як їй протидіяти. Однак їхній аналіз передумов, що ведуть до відродження неоімперського курсу Росії, як правило виявляється хибним. Не в останню чергу тому, що обминається головне протиріччя, на яке Олександр Янов звертав увагу ще двадцять років тому. Йдеться про основну проблему лихих 1990-х: про «конфлікт між пріоритетом будівництва вільного ринку в Росії і пріоритетом її демократизації».

Чому цю проблему дослідники намагаються й досі сором'язливо оминути? Та тому що тут зачіпаються інтереси великого бізнесу, обстоювані представниками ринкового фундаменталізму: «За пріоритетом «повної відміни контролю за цінами» стоять могутні міжнародні фінансові організації, і усі ресурси, виділені світовою спільнотою для допомоги Росії, сконцентровані в їх руках. Міжнародний валютний фонд і Всесвітній банк не лише мають свою стратегію розбудови ринку, що ніяк не співвідноситься з інтересами розбудови демократії, але й можуть нав'язувати її російському уряду як умову західної допомоги» [6].

В той же час, писав Олександр Янов, ті сили Росії, які віддавали пріоритет розвитку засад демократії, були потіснені з політичної арени: у прихильників пріоритету «свободи в країні» не було ні організації, ні ресурсів, ні стратегії — жодних реальних інструментів впливу на політичний процес у Москві. Хоча навіть забезпечення рівності цих пріоритетів було б на той час недостатньо. Уже тоді були всі ознаки того, що Росія переживає колапс вікової імперської цивілізації, розпад традиційних цінностей. В цей час прозахідний курс Росії утримувався багато в чому лише завдяки фігурі Єльцина. Але в потенціалі це була надто хитка опора. Мало того, під наростанням тиску імперської опозиції, відчайдушно намагаючись перехопити її «патріотичні» гасла, цей невпевнено-прозахідний режим і сам час від часу скочувався у реваншистське болото. В результаті харизма Єльцина стрімко блякла навіть у очах російських дисидентів.

У підсумку уже в 1995 році Олександр Янов передбачав падіння режиму Єльцина, що «неминуче потягне за собою і крах російської демократії й торжество імперського реваншу». А подальші прогнози й взагалі розходилися із поширеними тоді на Заході оптимістичними оцінками

щодо майбутнього Росії. Оцінюючи путч 1993 року в Москві, Янов однозначно застерігав: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх... У всьому світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими і червоними знаменами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав і озброїв штурмові загони... Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заклоту», і знову 28 лютого 1995 р. — в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом» [7].

Прогнози Олександра Янова на майбутнє стали пророчими. Він виходив із того, що «веймарська» ситуація в Росії не має вирішення на внутрішній політичній арені. Якщо Захід цього не зрозуміє, то раніше чи пізніше на зміну «веймарським» політикам Росії, які поки що в 1990-ті шанобливо прохають Захід про допомогу, неминуче прийдуть інші лідери, які поставлять за завдання взяти все, що їм потрібно, силою. В історії тому багато прикладів: у Японії це був Того, в Німеччині — Гітлер, а в Росії теж з'явиться хто-небудь. І тоді Європа буде корчитись не лише від носіїв новітнього середньовіччя, бо до всього цього добавиться ще й ядерний шантаж. І всі європейські мрії про мир і процвітання підуть прахом, а Заходу доведеться платити не грошима, не політичними зусиллями й інтелектуальною мобілізацією, але й десятками мільйонів молодих життів.

Ось саме в цьому вбачав Янов загрозу, яку несе у собі «веймарська» Росія: «Присвятивши без малого четверть століття вивчення того, як зароджується й стає на ноги російський фашизм, я вбачаю в ньому точно таку ж бомбу уповільненої дії, яка зірвалася у веймарській Німеччині. І точно так же, як і 70 років тому, веде себе стосовно до цієї бомби Захід, а насамперед — американський уряд, що повторює всі помилки своєї передвоєнної політики й повністю ігнорує уроки власного післявоєнного тріумфу. Замість того, щоб опрацювати стратегію демократичної трансформації Росії і знайти способи втілення її в життя за нових умов, він безпомічно спостерігає за логічним ходом ще одного веймарського експерименту» [8].

Тоді, в 1995 році, коли вийшла друком книга, Олександр Янов ще допускав, що його веймарська метафора може так і залишитися метафорою. І тут же ставив запитання: «А якщо ні? Якщо бомба й насправді лише чекає свого часу, щоб перевернути догори дригом усе наше і наших дітей життя?»

У 2006 році, коли після відречення Єльцина від влади курс Кремля на реставрацію імперської Росії в цілому уже визначився, лідер молодієї єльцинської команди — Єгор Гайдар — підводив сумні підсумки провальної модернізації країни. Звертаючись до міжнародного досвіду, він констатував, що у свій час втрата імперії й для Франції стала травмою, але те, «що зробив тоді Шарль де Голль для недопущення приходу до влади радикальних націоналістів у Франції, важко переоцінити». А тим часом хід подій в нинішній Росії все більше нагадує «веймарський синдром» Німеччини: «Мало хто, наприклад, пам'ятає, що імперська державна символіка була відновлена в Німеччині через вісім років після краху імперії, в 1926 році, в Росії — через дев'ять років, у 2000 році. Не всі розуміють, до якої міри спроба державного перевороту Каппа у 1920 році, коли влада республіканської Німеччини не змогла розраховувати на допомогу армії й вимушена була звернутися за підтримкою до народу, схожа на події осені 1993 року». Антисемітизм, радикальний націоналізм, ксенофобія неминуче прийшли згодом і примусили світ здригнутися від наступаючої катастрофи [9].

Для нас, українців, поставлене Олександром Яновим запитання не є нині ні метафорою, ні академічним припущенням. Російська агресія проти України 2014 року розставила усі крапки над «і». Росія не просто проголосила себе унікальною світовою цивілізацією, а й намагається нав'язати свою систему цінностей, далеку від засад європейської демократії, навколишньому світу. Грузія 2008 року та Україна 2014 року — лише перші кроки на шляху авторитарного імперського експансіонізму.

А як інакше розуміти слова президента України Петра Порошенка, звернені до політичної еліти в Мюнхені 2016 року, що Росія усіма можливими способами намагається створити нову Європу з іншими цінностями — ізоляціонізмом, гомофобією, неповагою до прав людини, релігійним фанатизмом? Більше того, президент України назвав російського президента «лідером альтернативної Європи»: «Ця альтернативна Європа має свого власного лідера. Його зовуть Путін. Ця альтернативна Європа має своїх піхотинців. Це проросійські й антиєвропейські партії, які є в кожній європейській країні» [10].

Закономірно виникає питання — а яким же є соціальне середовище, що створює ґрунт для появи отих самих піхотинців? Що б хто не казав, але ряди ультраправих та лівацьких партій зростають, а їх вплив не лише у європейському політикумі, а й у світі в цілому, з кожним днем стає все помітнішим. І тут не обійтись політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію, про важкопрогнозовані кроки в політичному мейнстрімі та суб'єктивні помилки тих чи інших лідерів провід-

них світових держав, що контролюють «порядок денний». Тут доведеться уже враховувати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, про які ще недавно ми намагалися не згадувати, сповідуючи віру, що «все в наших руках». Нині ж доводиться враховувати й цикли технологічних змін, і синусоїду економічних криз. І зважати на те, що все це уже відбувається на наших очах, свідками чому ми й стали під час засідань Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі у січні 2016 р.

Отже, назрів час дати відповідь на сакраментальне питання: як, завдяки чому і ким стелиться доріжка радикалізації світового політичного пробудження?

Капіталістичний маніфест — де він?

Основою головної доповіді на Світовому економічному форумі в Давосі 2016 р. послужила стаття про «Четверту промислову революцію» відомого швейцарського економіста Клауса Мартіна Шваба (засновник і незмінний президент ВЕФ). Стаття була опублікована в журналі *Foreign Affairs*, який не потребує презентації — у світі немає більш авторитетного видання політичного й економічного істеблішменту США. Та й доповіді Шваба пророчать велике майбутнє — не більш, не менш як стати своєрідним «Капіталістичним маніфестом» початку ХХІ століття. Хоча виникли й деякі сумніви: чи то в доповіді нас попереджають про небезпеку соціальних вибухів, що породжуються «Четвертою промисловою революцією», чи то відверто програмують людство на фатальне поглиблення соціальної нерівності.

Однак, судячи з усього, проблему «Четвертої промислової революції» (а ще використовується термін — «Індустрія 4.0») не варто аж надто драматизувати. Все має бути піддано виваженому критичному аналізу. Те, що людство стоїть на порозі нової технологічної революції — не новина. В основі своїй це відповідає нашим очікуванням. Так-сяк в науковій літературі уже давно присутнє усталене розуміння про «Цикли Кондратьєва» в сучасній світовій економіці, кожен з яких триває від 40 до 60 років. Серед аналітиків існує консенсус щодо послідовного чергування підвищувальних і понижувальних фаз кондратьєвських хвиль (кожна протяжністю в 20—30 років). Під час підвищувальної фази швидке наростання темпів економічного життя неминуче приводить суспільство до необхідності принципових змін. Однак, як правило, вимоги економіки не завжди супроводжуються змінами суспільних відносин (про що наголошував Олександр Янов). Тому суспільний розвиток рано чи пізно переходить у понижувальну фазу, впродовж якої кризово-

депресивні явища й труднощі все-таки змушують перебудовувати як економічні, так й інші відносини.

У найбільш загальному вигляді за добу світової індустріалізації система кондратьєвських хвиль набула такого вигляду: *1-й цикл* — текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля; *2-й цикл* — вугледобування і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун; *3-й цикл* — важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі й електричних двигунів; *4-й цикл* — виробництво автомобілів та інших машин, хімічна промисловість, нафтопереробка і виробництво двигунів внутрішнього згорання, масове виробництво; *5-й цикл* — розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної, лазерної й телекомунікаційної техніки; *6-й цикл* — перехід до NBIC (nano, bio, info, cogno) технологій. Аналітики вважають, що тривалість 5-го циклу складає приблизно 1981—2020 рр. Нині ж світ поступово втягується у *6-й цикл*, який, можливо, триватиме аж до 2060 р.

В індустріально розвинутих країнах зазначені зміни тою чи іншою мірою відбуваються постійно. Хіба що протікають вони нерівномірно й найбільш інтенсивно виявляють себе перед початком підвищувальних хвиль великих циклів. Історичний досвід засвідчує, що періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші великими соціальними потрясіннями й доленосними подіями (революції, війни), ніж періоди понижувальних хвиль. Виграє та країна, яка стає локомотивом нової фази технологічної революції.

Україна, яка за роки незалежності була втягнута в процес деіндустріалізації (це окрема тема аналізу), поки що програє. Судячи з усього, наша економіка лише по дотичній зачепила 5-й цикл. І це вносить неспокій у суспільну свідомість, оскільки на понижувальній хвилі (2008—2020 рр.) в Україні мала б сформуватися група базових інновацій, покликаних забезпечити хоча б якийсь розвиток економіки на новій підвищувальній хвилі кондратьєвського циклу (2020—2045 рр.).

Однак — тут поле неоране. Хіба що з'явилися надії на те, що коли не Україні як державі, то вже українцям на особистіснім рівні все-таки вдасться інтегруватися в європейську економіку і знайти в європейських країнах гідну своїй освіті й умінням життєву нішу. Досвід засвідчує, що, не зумівши самоорганізуватися у власній національній державі, українці впродовж історії, тим не менше, внесли значний вклад у економіку, науку і культуру країн свого проживання. Досить послатися на досвід українців Канади. Що вже говорити про вклад українців у освіту й культуру Російської імперії. Або масову міграцію української молоді на навчання й подальше проживання до нинішньої Польщі. Так

що будемо відслідковувати процес входження Європейського Союзу у фазу Четвертої промислової революції, сподіваючись на те, що це буде стосуватися й нас. Хіба що, на думку Клауса Шваба, на сьогоднішній день ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися. А втім не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, усі професії.

Так що, як бачимо, основні тези доповіді Шваба в Давосі 2016 досить зримо вписуються в модель кондратьєвських циклів. Так, засвідчує історія, в ході першої промислової революції за допомогою води й пару було механізоване виробництво. Електрика другої промислової революції допомогла створити масове виробництво. В центрі третьої революції перебувала електроніка й інформаційні технології. Четверта промислова революція формується в процесі злиття технологій і стирання граней між фізичними, цифровими й біологічними сферами. Її принципову відмінність професор Шваб вбачає у небувалому прискоренні процесів змін, їх фронтальному захваті й системному характері наслідків [11].

Сам термін «Індустрія 4.0» придумали німці. Він уперше прозвучав на Ганноверській виставці у 2011 р. Поняття «Індустрія 4.0» має на увазі створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем відповідних комплексних структур. Такі системи можуть взаємодіяти одна з одною в режимі реального часу і самоналаштовуватися. Вони будуть мати віртуальні копії, що дозволить проводити симуляцію технологічних процесів й відслідковувати ефективність роботи на будь-якому підприємстві.

При цьому, як задумується, люди безпосередньо у виробничий цикл втягнуті не будуть: приймати більшість рішень система зможе самостійно, покладаючись на показання датчиків та іншої апаратури. Мережі машин будуть не лише виробляти товари з меншою кількістю помилок, вони також зможуть в міру необхідності змінювати виробничі шаблони на більш ефективні взірці. Першорядну роль на «розумних підприємствах» будуть відігравати автономні роботи.

Головною ціллю Четвертої промислової революції стане підвищення інтелектуального рівня промислових підприємств, що являтимуть собою кібернетичну систему. Вона поєднуватиме в собі механічні й електронні компоненти у єдиному виробничому процесі. Ідея багато в чому схожа на звичайну роботу на комп'ютері, до якого підключені різноманітні пристрої, котрі ПК миттєво розпізнає, а система працює за принципом «підключай і виконуй». Наприклад, передбачається, що впродовж наступних двох років в Німеччині запустять декілька таких «розумних» підприємств, а в наступному десятилітті буде створена

мережа інноваційних підприємств уже по всьому світі. Це зробить вигідним випуск продукції навіть у країнах з високою заробітною платою. Бо ж на сьогоднішній день ситуація така, що світові гіганти винесли своє виробництво переважно за рубіж. А в разі успіху Четвертої індустріальної революції, якщо хтось особливо й постраждає, так це у першу чергу Китай: якщо праця стане дешевою і у власній країні, то великі компанії припинять своє виробництво у Піднебесній.

Таким чином, «Індустрія 4.0» являє собою могутній виклик міжнародному співтовариству. Цей виклик підчас не менш небезпечний, ніж щораз гірша геополітична ситуація в світі, або ряд дедалі гостріших соціальних і природоохоронних проблем в тому чи іншому регіоні. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення додаткової вартості, приведе до зникнення цілих галузей, а на базі інтернету речей буде формуватися структура «розумних міст» з максимально ефективними енергетичними й екологічними системами [12].

Переддень промислової революції вимагає до себе належного ставлення. Уряди деяких країн уже серйозно до цього готуються. Так, Німеччина щорічно інвестує в промислову інтернет-структуру 40 млрд. євро. А в цілому загальна сума європейських інвестицій очікується в 140 млрд. євро щороку. Є розуміння того, що «Індустрія 4.0» містить у собі чимало ризиків, до яких слід бути готовими. Оскільки «розумне» виробництво передбачає деякі спільні технологічні стандарти, існує небезпека того, що ключові технології сконцентруються в руках декількох впливових корпорацій, що дасть їм можливість диктувати свої умови ринку. Уже нині великі пакети даних, що необхідні «Індустрії 4.0», комплектуються не національними компаніями, а чотирма фірмами із Кремнієвої долини (США). І це викликає стурбованість інших країн.

Так, наприклад, впровадження автоматичних ліній на підприємствах і розповсюдження «розумних» виробничих систем неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Згідно з доповіддю, підготовленою експертами Всесвітнього економічного форуму, уже до 2020 р. роботи і нові технології можуть залишити без роботи 5 мільйонів людей (створені новітні 2 мільйона місць не зможуть покрити 7 мільйонів ліквідованих робочих місць). Найбільші скорочення очікуються в середовищі офісних і адміністративних працівників — через чотири роки їх число зменшиться на 4,7 млн. Але все це — лише перші ластівки. Як зазначив у Давосі генеральний секретар міжнародної федерації профспілок UNI Global Union Філіп Дженнінгс: «Давайте поглянемо на масштаби проблеми, що стоїть перед нами. У нас уже є 200 млн. людей безробітних, половина робочої сили у світі живе лише на пару доларів в день і вони

працюють в неофіційному секторі. Якщо до цього додати цифрову революцію, її вплив на робочі місця і всі наявні статистичні дані, то охоплює паніка» [13].

Крім того, стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а наростання соціальної нерівності загрожувє ростом катаклізмів у результаті «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння, бо ситуація для різноманітних катастрофічних прогнозів склалася нині аж надто сприятлива.

Запит на ідеологію

Тим часом складається гнітюче враження, що запроваджуючий «Індустрію 0.4» Захід, не зважаючи на негативний досвід із «веймарською Росією», знову таки зосереджений переважно на проблемах ринку, фінансових оборудках. Попри все, його лідери й експертне середовище знову особливо не переймається тим, щоб запропонувати якусь ефективну соціальну стратегію і викласти її в доступній ідеологічній доктрині. Більше того, уже впродовж останніх 50-ти років цілий ряд фігур із найбільш видатних мислителів західного світу передрікали, що у сфері міжнародних відносин роль і значення ідеології буде поступово притлумлюватися. Так, Деніел Белл опублікував свою книгу «Кінець ідеології» ще в 1960 р., а Томас Фрідман опублікував свій «Плоский світ» у 2005 р. Таке ігнорування ролі ідеології в суспільному житті стало викликати занепокоєння в академічних колах. І вже у 2012 р. Френсіс Фукуяма застерігав у своїй статті (журнал *Foreign Affairs*, № 1), що у світі нависає загроза концептуального вакууму — практично немає ідеології, яка б пропонувала вирішення проблем на фоні «здутих» лівих і настільки ж «просілих» неолібералів. Факт ідеологічної немочі Заходу в такий спосіб було зафіксовано. Але не більше того. Нічого нового практично запропоновано не було.

Та й дійсно — нинішні ліві у масі своїй не змогли запропонувати нічого, крім повернення до старої соціал-демократії. І тим самим створили небезпечну проблему, бо відсутність привабливої моделі бачення завтрашнього дня створює загрозу для еволюції будь-якого суспільства. Та й з боку правих сил назріла проблема серйозної інтелектуальної дискусії, оскільки нинішня форма глобалізованого капіталізму руйнує соціальну базу середнього класу, на якому тримається уся ліберальна демократія. А це, зазначав Фукуяма, небезпечно: «Щось страшне відбувається в світі. І глобальна фінансова криза, що розпочалася у 2008 р., і

поточна криза євро стали наслідком функціонування моделі слабо регульованого фінансового капіталізму, яка сформувалася впродовж останніх 30 років. Тим не менше, не дивлячись на широко розповсюджене роздратування заходами з порятунку Уолл-Стріт, суттєвого росту лівого американського популізму не відбулося. Вповні зрозуміло, що рух «Захопи Уолл-Стріт» буде набирати силу, однак найбільш динамічним популістським рухом на сьогоднішній день є *Партія чаєпितтя*, основною мішенню котрої є регулююча держава, що прагне захистити простих громадян від фінансових спекулянтів. Щось подібне відбувається і в Європі, де ліві слабкі, а активність правих популістських партій, навпаки, зростає» [14].

Отже, запит на ідеологію є, а зрозумілі конструктивні пропозиції відсутні. Ніде правди діти — ідеології не придумуються, вони визначаються суспільними силами й умовами життєдіяльності людей. А тому ідеї не здатні набути сили й популярності, якщо вони не є звернені до нужденних потреб велетенської кількості звичайних людей.

Тим часом розвиток подій засвідчує, що основні ідеологічні баталії неминуче мають відбутися десь на популістському полі. Не дивно, що й Френсіс Фукуяма взяв на себе ініціативу актуалізувати проблему капіталістичного маніфесту. Ситуація змушувала до того, щоб цей відомий адепт лібералізму почав із критики марксизму. На думку Фукуяма, головна помилка Маркса полягала в тому, що, згідно його концепції, клас буржуазії завжди буде залишатися нечисленною привілейованою меншістю в суспільстві. Натомість реальне життя ХХ століття довело, що буржуазія і середній клас склали переважаючу більшість найбільш розвинутих країн, що й підірвало, врешті-решт, соціальну базу прихильників соціалізму. Привабливість марксизму потускніла. Лівий радикалізм залишився у певній мірі популярним хіба що в Латинській Америці з її контрастним соціальним розшаруванням. А тим часом описана Самюелем Хантінгтоном третя хвиля «глобальної демократизації», розпочавшись на Півдні Європи в 1970-х роках, досягла своєї кульмінації в 1989 р. падінням комуністичних режимів у Східній Європі. З того часу число виборних демократій у світі збільшилося з майже 45 у 1970 р. до більш ніж 120 наприкінці 1990-х років.

До того ж економічне зростання призвело до появи нового середнього класу в таких країнах, як Бразилія, Індія, Індонезія, ПАР і Туреччина. Цей новий середній клас відносно непогано освічений, володіє власністю й технологічно пов'язаний із зовнішнім світом. Тому годі й дивуватися, що головними активістами «арабської весни» стали освічені тунісці та єгиптяни, чий сподівання, пов'язані з робочими місцями й політич-

ною участю, не мали змоги бути реалізованими за існуючих диктаторських режимів. Щоправда, й представники середнього класу не завжди і не скрізь підтримують демократію — в Китаї та Таїланді, наприклад, вони підтримують авторитарні уряди, що захищають їх класові інтереси.

Отже, зазначає Фукуяма, в цілому якась конкурентоздатна ідеологічна альтернатива існуючій ліберально-демократичній моделі не проглядається. Однак, тим не менше, модель ліберальної демократії потребує значного переосмислення. Проблема в тому, що деякі тривожні економічні й соціальні тенденції можуть з часом поставити під загрозу стабільність сучасних держав вільного світу. Тут слід усвідомити, що марксистична утопія не здійснила свою комуністичну утопію саме тому, що зрілий капіталізм створив суспільство, основою якого став середній, а не робітничий клас. Саме тому слід акцентувати увагу на тому, що ж станеться «якщо подальший розвиток технологій і глобалізація підірве середній клас і зробить неможливим досягнення статусу середнього класу для більшості громадян розвинутої країни?» [15].

А ознаки того, що ця фаза уже розпочалася, стали самоочевидними. Уже з 1970-х років прибутки середнього класу у США увійшли в період стагнації. Сьогодні американці користуються дешевими мобільними телефонами, недорогим одягом і Facebook, але все більше число людей не може дозволити собі власний дім, страхівку з охорони здоров'я чи достатній розмір пенсії. І це на фоні дедалі зростаючої соціальної нерівності, коли в 1974 році 1% найбагатших людей у США отримували дохід в 9% від ВВП, а в 2007 р. ця частка уже збільшилася до 23,5%. І головним «злом» дедалі більше ставали технології «ери розумних машин», які здатні замінити функції людини, в тому числі й складні. На сьогодні уже слід сприймати як доконаний факт, що будь-який тренд в Кремнієвій долині означає ліквідацію низькокваліфікованих робочих місць у інших сферах економіки. І цього тренду навряд чи вдасться позбавитись найближчим часом. Другим фактором, що підриває прибутки середнього класу в розвинутих країнах є глобалізація. Сотні мільйонів працівників у країнах «третього світу» обходяться корпораціям дешевше, ніж у розвинутих країнах. За цих умов традиційний робітничий клас розвинутих країн змушений був переходити на аутсорсинг — субпідрядні роботи.

І в цей час воістину тектонічних соціальних змін, вважає Фукуяма, ніхто на Заході не запропонував будь-якої нової програми, навколо якої можна було об'єднати маси. На його думку, вона мала б містити в собі два компоненти: політичний і економічний: «В політичному відношенні нова ідеологія мала б підтвердити переваги демократичної політики над

економікою, а також наново закріпити легітимність держави як виразника суспільних інтересів... Ця ідеологія мала б якось змінити держсектор, зробивши його незалежним від зовнішніх заінтересованих осіб і використовуючи при цьому нові підходи для надання послуг, що базуються на технологічних підходах. Вона також мала б рішуче заявити про необхідність перерозподілу благ, а також представити реалістичний шлях — покласти край домінуванню груп інтересів у політиці» [16].

Читаєш ці положення, і ловиш себе на думці, що йдеться знову про впровадження певних елементів соціалізму, як за часів Рузвельта. Фукуяма це відчуває, а тому відразу проводить червону риску: «В економічному відношенні ідеологія не може розпочинатися з осудження капіталізму, як нібито старий соціалізм як і раніше є життєздатною альтернативою. Мова має йти про корекцію капіталізму й про те, в якій мірі держава має допомагати суспільству пристосуватися до змін». Насамперед глобалізацію слід контролювати політично, ринок не слід вважати самоціллю, а інвестиції слід розглядати не лише з точки зору накопичення капіталу, а й як вклад у розвиток середнього класу. Фукуяма розуміє, що добитися всього цього неможливо без серйозної і послідовної критики самих основ сучасної неокласичної економіки. Тому критика глобалізації має бути пов'язана з відстоюванням національних інтересів, служити інструментом суспільної мобілізації. Більше того: цей ідеологічний «продукт має стати синтезом ідей як лівих, так і правих, бути відділеним від програм маргіналізованих груп, які на сьогоднішній день представляють прогресивний рух. Ідеологія приречена бути популістською; її посыл буде починатися з критики еліт, які дозволили собі пожертвувати благополуччям багатьох заради процвітання невеличкої групи, а також із осудження грошової політики, особливо у Вашингтоні, яка приносить вигоду лише багатим людям» [17].

Френсіс Фукуяма висловив сподівання, що технологічні прориви не лише збільшать продуктивність, але й забезпечать більшу кількість робочих місць. Однак гарантувати, що це буде саме так, він не береться. А тому висловлює думку, що це є у більшій мірі питанням віри, а не рефлексії навколишньої реальності останніх 30 років, яка, на жаль, виявилася зовсім протилежною. Йдеться про наявні «гріхопадіння» капіталізму: і про накопичення багатства мізерною групкою «еліти»; і про обладки фінансистів, які використовують своїх лобістів для уникнення прогресивних форм регулювання і оподаткування; і про погіршення умов навчання в загальнодоступних школах, на відміну від шкіл для багатих сімей. А чи не найголовніше — про відсутність рівного доступу громадян до політичного ресурсу з метою захисту своїх інтере-

сів. Без виправлення цієї ситуації жодних змін, вважає Фукуяма, не відбудеться. Отже, запевнює він, альтернативна ідеологія має ось-ось з'явитися. І цьому, мовляв, нема ради.

Прекаріат: визріваючі грона народного гніву

А тим часом у світі з'явився новий претендент на роль гробаря капіталізму — прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» увів у вжиток (апелюючи до античності) професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. Поняття походить від латинського *precarious* — «ризикований», «нестабільний», «ненадійний», «погрожуючий». У підсумку «прекаріатом» в суспільних науках стали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким така форма зайнятості нав'язана. Звідси іще один термін — «прекарітет», що означає юридичне оформлення таких неповноцінних і ущемлюючих права найманого працівника трудових відносин, які можуть бути припинені в будь-який час [18].

Поява цього терміну зовсім не примха — він відображає реальність постіндустріального суспільства. Зокрема, матеріали останнього Давоського форуму, на відміну від «віри» Фукуями у протилежне, свідчать, що наростання компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві досить ймовірно приведе до зменшення необхідності в робочій силі. У підсумку, суспільство стане перед проблемою, коли швидке нарощування виробництва дешевих товарів, що будуть вироблятися роботизованими лініями, навряд чи набуде належного збуту: люди, залишившись без роботи, скоріше всього не зможуть ці товари купити.

Але це лише економічний аспект проблеми. Головне ж — можлива соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не являють собою жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні в ролі виробників, ані в ролі споживачів. Навряд чи люди змиряться із такою долею. Проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче буде шукати для себе належного вирішення. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей на Землі невдовзі перевищать статки половини всього людства. Згідно даних британської благодійної організації Oxfam (що не відрізняються, до речі, з аналогічними показниками Credit Suisse), обсяг загальносвітового багатства цієї мізерної частини світової еліти виріс з 44% в 2009 році до 48% у 2014. У 2015 році ця цифра перевершила 50%.

Крім тих 52% загальносвітового багатства, які станом на 2014 рік належали «елітному» 1% найбагатших людей, майже 46% в той же час нале-

жали досить вузькому прошарку достатньо заможних людей, які склали всього одну п'яту частину населення Землі. У підсумку виходить, що решті усього людства — а це 79% населення світу — належало лише 5,5% глобальних статків. Оце зяюче соціальне провалля дедалі більше має про себе нагадати, оскільки «Четверта промислова революція» може лише поглибити цей розрив. Чергові сотні мільйонів «зайвих» у промисловому відношенні людей будуть потребувати виплат по безробіттю. До того ж міграційна хвиля уже нагадала Європі про збурення мільйонів людей, приречених на голодну смерть в регіонах Азії та Африки. А крім цього контингенту злидарів зростає ще й число нових безробітних у внутрішніх районах США і Європи. І тут уже немає сумніву, що-що, а вже цей сегмент населення таки може влаштувати справжній «бунт проти машин» [19].

В цілому складається ситуація, шляхи розв'язання якої на сьогоднішній день погано проглядаються. Як зазначає Нік Брайер, глава британського відділення Oxfam, серед неймовірно багатих 62 мільярда є достатньо відомі люди, котрі, наприклад, нажили свої статки у зв'язку з різким ростом інтересу до технологічної сфери. Однак інші ж просто усядикували своє багатство. Джерело статків може бути різним, але будь-який вид багатства має бути обкладений податком. Так, будь-який громадянин Великобританії знає, що він має платити податки, хоче він цього, чи ні. Проте ж у найбагатших є можливість вибору — найняти цілі армії спеціалістів з податкової політики і бухгалтерів-аудиторів, щоб ті сховали гроші в офшорах. І їм усе сходить з рук. Щодо цієї групи людей, зазначає Нік Брайер, «ми не побачимо сміливості з боку політичних лідерів і їх твердого прагнення розібратися з привілейованими колами, щоб створити політичний курс і закони, які б працювали на благо всіх людей, а не тільки в інтересах цієї нечисленною, але дуже могутньої групи, як це відбувалося до цих пір» [20].

Отже, сама ситуація спонукає до того, що в суспільстві має з'явитися авангардний клас, який би взяв на себе реформаторську роль. І ця проблема серйозно розглядається у зарубіжній літературі. Зокрема, якщо оцінювати прекаріат в руслі марксистської традиції, то цей клас, що лише формується, є поки що «класом у собі». Він перебуває на тій стадії розвитку, коли його представники ще не усвідомили спільності своїх інтересів. «Війна усіх проти усіх» всередині прекаріату, що провокується безліччю відмінностей, не дозволяє поки що йому стати «класом для себе» — тобто спільнотою, що активно відстоює свої групові інтереси перед іншими класами. Але, як мовиться, процес пішов.

Причиною появи прекаріату як окремого класу стала комерціалізація суспільних інститутів і механізмів глобального капіталістичного ринку.

Перекидання ряду виробничих циклів у країни з дешевою робочою силою привело до того, що споживання у багатих індустріально розвинутих країнах Північної Америки і Європи на якомусь етапі стало набагато перевищувати прибутки, а заробітна плата — вартість робочої сили. Це зловживання надприбутками призвело до порушення принципу ринкової рівноваги: полюс економічного життя змістився із виробничої сфери у бік фінансового сектора, а банкіри і брокери стали утверджувати свою реальну владу. Соціальна нерівність серед населення світу (та й в окремих країнах) стрімко збільшилася, а значна частина людей опинилася у борговій ямі. Все це відбилося на формуванні соціальної структури постіндустріального суспільства.

Що стосується Заходу, то Гай Стендінг виділяє в ньому п'ять груп за ознакою трудової належності. **1. Еліта** («мізер абсолютно багатих, які хизуються на сторінках Forbes і впливають на уряди в усьому світі, а крім того займаються благодійністю»). **2. Саларіат** (вищій середній прошарок, що має стабільну повну зайнятість і сподівається поповнити ряди еліти. В саларіат входять працівники великих корпорацій, державних установ, державної служби). **3. Професіонали** (працівники, найняті по контракту, можливо і не в одній корпорації, можуть переходити з одного місця в інше, демонструючи «текучість» постмодерного суспільства, мають стабільне становище завдяки своїм унікальним знанням і умінням). **4. Серцевина** («старий» робітничий клас). **5. Прекаріат** (соціально невлаштовані люди, що не мають повної гарантованої зайнятості).

Описуючи ситуацію, що склалася, професор Єнського університету Клаус Дерре зазначає, що сам по собі прекаріат ще не означає абсолютну злиденність, однак стан нестійкості, ненадійності й ущемленості трудових відносин може поступово відсікти бюргера, що звик до певного достатку, від певних матеріальних благ. Наприклад, в Німеччині (з її доктриною соціально відповідальної держави) надто важко провести межу між надійними і ненадійними трудовими відносинами. Тим не менше, відповідно до експертних оцінок, кожен третій, що працює по найму в Федеральній Республіці, перебуває нині в стані прекаріату. А парадоксальність ситуації полягає в тому, що, отримуючи соціальну допомогу, ці люди, як правило, не числяться у списках безробітних. Останнім часом дійшло до того, що деякі достатньо великі підприємства перевели в категорію «нестійких», «неповноцінних» трудових відносин певну частину керівних працівників, прирікаючи їх на невпевненість у завтрашньому дні.

Висновок професора Дерре не надихає: «традиційний ринок праці в Німеччині (та й у інших розвинутих країнах) давно уже перейшов у ста-

дію руйнації. А глобалізація світової економіки прискорює процес його ерозії, ліків від якого немає. І мріяти про повернення в колишні часи й відносини абсолютно нереально». Неповноцінні, ущемлені трудові відносини, котрі можуть бути розірваними роботодавцями в будь-який час «сприяють зростанню специфічного соціального прошарку, який ніяк не може вибратися із стану прекаріату і вповні може стати живильним середовищем для соціальної напруги у суспільстві» [21].

Страх втратити роботу, залишитись без певного рівня матеріального забезпечення й опуститися на соціальне дно стали в сучасному світі настільки масовим явищем, що слід уже говорити навіть про якусь подобу епідемії страху, що знайома представникам усіх соціальних верств.

Небезпека прекаріату як нового класу, згідно з концепцією Гая Стендінга, полягає в непередбачуваності його поведінки. Як засвідчують результати дослідження, прекаріату притаманні чотири відчуття: невдоволеність, аномія (втрата орієнтирів), неспокій і відчуження. І все тому, що прекаріат не бачить перед собою осмислених життєвих перспектив. Йому здається, що усі гідні шляхи для нього закриті, що перед ним маячить лише перспектива зміни усе нових і нових видів діяльності, кожна із котрих пов'язана із невизначеністю. Позбавлені ліфта мобільності, люди зависають десь між потужною самоексплуатацією і свободою, що викликає постійне почуття тривоги. Людина приречена на ситуацію, коли одна-єдина помилка чи невдача може порушити крихкий баланс між гідною бідністю і долею жєбрака. Людину переймає страх втратити навіть той мізерний мінімум, який вона має сьогодні.

Прекаріату втовкмачують, що він має відповідати вимогам ринку і увесь час пристосовуватися. Як наслідок, щоб утриматися на плаву, люди виявляються і «частково зайнятими» і, одночасно, «надто зайнятими» — вони змушені постійно додатково працювати. Відчуженість від своєї праці й психологічна розгубленість часто штовхають їх на безрозсудні вчинки. Вони постійно роздратовані, хоча їх гнів до пори до часу й пасивний, оскільки і живиться страхом, і мотивується страхом. Коренем зла в цій ситуації виступає відчуження, коли все те, що ти робиш, робиться не для себе, а для інших і за вказівкою інших. При цьому прекаріат повчають, що він має почувати себе «щасливим» і бути вдячним лише за те, що в нього є хоч якась робота.

Поки що дослідники, в тому числі й Гай Стендінг, обмежені в можливостях оперувати точними цифрами — осмислення фантому прекаріату в науці лише почалося. Тим не менше, «в наш час у багатьох країнах, в крайньому разі, чверть дорослого населення відносять до прекаріату. І

справа навіть не в тому, що у цих людей нестабільна зайнятість чи, що вони працюють на тимчасових посадах і з мінімальним захистом праці, хоча все це є досить поширеним явищем. Справа у статусі, який не дає ні можливості кар'єрного росту, ні відчуття надійної професійної належності і майже не дає прав на отримання державної і виробничої допомоги і пільг, на які могли по праву розраховувати ті, хто відносив себе до промислового пролетаріату чи зарплаті [22].

Дослідники попереджають фінансово-промислові кола й політичну еліту своїх країн, що прекаріат — зростаючий і потенційно небезпечний клас. Адже ті, хто не бачить перед собою безпечного й чіткого в статусному плані майбутнього, рано чи пізно відчують страх і відчай. А в результаті ці люди можуть вимістити свій гнів на винуватцях свого нещастя. Відторгнуті від основних каналів економічного достатку, не кажучи вже про наддостаток, вони стають нетерпимими, часто навіть по відношенню один до одного. Ці протиріччя всередині прекаріату заважають їм усвідомити, що причиною багатьох їх негараздів є сама соціальна й економічна структура. Згідно з прогнозом Гая Стендінга, «багатьох залучать популістські політикани й неофашистські заклики, ми вже бачимо, як цей процес пішов по усій Європі, в США і в інших країнах» [23].

Нехтувати подібними застереженнями було б вкрай необачно.

Прекаріат Росії: небезпечний і погрожуючий клас

Яскравий тому приклад — ситуація, що склалася в Росії. Саме оце описане вище тяжіння прекаріату до популізму й фашистських закликів не може не насторожувати жителів сусідніх з Росією країн. Наростання соціальних передумов радикалізму стало настільки очевидним, що привернуло вже увагу й деяких представників російської влади. Так, віце-прем'єр РФ Ольга Голодец заявила у квітні 2013 року на XIV Міжнародній конференції «Модернізація економіки і суспільства», що *38 мільйонів росіян «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті»*. Виявляється, що саме така кількість громадян Росії не фігурує в офіційному секторі економіки [24].

Критика віце-прем'єра потягла за собою певні наслідки. Невдовзі з цієї проблематики з'явився ряд наукових оглядів російських дослідників, а також перекладів робіт іноземних соціологів. Було в Росії перекладено й книгу британського соціолога Гая Стендінга «Прекаріат: новий небезпечний клас» (М.: Ад Маргинем Пресс, 2014, 328 с.). Відтак термін «прекаріат» поступово став набувати належного побутування в російському науковому середовищі для адекватного описання соціальних процесів.

Наприклад, в інтернет-видданні Газета.Ru Петро Бізюков (провідний співробітник Центру соціально-трудова прав) регулярно публікує аналітичні матеріали із сфери трудових відносин. Показово, що проблема нового соціального класу — прекаріату — звучить у його аналітиці на повен голос: «В Росії все ширше розповсюджується прекаріальна праця. Це непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. Жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І ще один важливий момент — жодної можливості захистити свої позиції і права» [25].

Як впливає з аналізу, порушення трудових прав в Росії — це не окремі кричущі факти, а усталена політика. Наймана праця неухильно деградує в бік прекарізації — тих, хто не має нормальної роботи, хто трудиться в умовах нестійкої зайнятості. Строковий договір, із можливістю перервати його в будь-який момент, перетворює працівника в аж надто слухняну істоту. Чим бідніший працівник, чим більшим убозтвом він переймається, тим слухнянішим він стає. У свій час Маркс писав, що капіталіст за прибуток у триста відсотків може піти на будь-який злочин. Точно так же і тимчасовий працівник здатен на будь-яке глупство і підлість. Якщо загадають — будуватиме будинки з порушенням технології, знаючи, що завтра він може зруйнуватися. Він буде укладати асфальт під час дощу, переробляти дату на прострочених продуктах, продавати підроблені ліки. Саме тому Бізюков звертає увагу на те, що «готовність працівника зберегти будь за що тимчасову роботу, помножена на прагнення підприємця до наживи будь-якою ціною, не просто роз'їдає, а підриває трудову і суспільну мораль» [26].

За цих умов досить дивними видаються скарги працедавців і хедхантерів (мисливців за «розумними головами»), що, мовляв, нині немає сумлінних і надійних працівників. Але виникає питання — з якого дива ці працівники стали б виявляти свої кращі якості, якщо їх можуть в будь-який час звільнити просто з примхи роботодавця? Досвід показує, що як тільки настає криза, відразу ж розпочинаються розмови про те, «зараз усім слід тугіше затягнути паски». Але як тільки криза минає, відразу ж з'являються інші сентенції — «а з якого побиту ви взяли, що ми зобов'язані підвищувати вам заробітну платню?». Висновок з цього аналізу звучить далєбі не оптимістично: «Взагалі то, всі ці проблеми з тим, що слід працювати чесно, що робота має бути осмисленою і корисною для суспільства, — це все проблеми старшого покоління. Ті, хто молодші, вже такими проблемами не переймаються. Для них робота — це те, за що платять, і не більш того» [27].

Не варто думати, що нібито прекаріальний труд — нечіткість, розмитість, непостійність — це доля лише низькокваліфікованих працівників, тих, хто не навчався і не здобув належної професії. З кожним новим днем дедалі більше прекаріальних рис проглядається в діяльності вузівських викладачів. Вони мають договір лише на певну кількість років. Щоправда, раніше це компенсувалося непоганою заробітною платою й престижною роботою. Нині ж від престижних зарплат не лишилося й сліду. Навантаження росте, але ж крім викладання доводиться перейматися й пошуками грантів, вести наукову роботу й публікуватися. Надурочна праця переходить всі розумні межі. І це вже неможливо сприймати як щось гідне, мовляв, — перед нами факт «наукового горіння»! Насправді усі ці надурочні — це колосальний дефект науково-педагогічної діяльності, а це означає, що праця людей не цінується, що її ніхто не береже і, що найголовніше, ніхто її гідно не оплачує. Але найбільш гнітючий наслідок надурочної праці — це виключення людини із усіх інших сфер життя: у надзавантаженої людини не залишається часу на сім'ю, на дітей, ніколи довести до ладу побут. Як тут не згадати фразу шекспірівського короля Ліра: «Життя до необхідності зведи, й людина перетвориться в скотину».

Доля нерегламентованого працівника — завжди бути бідним і залежним. У своєму завершеному вигляді найбільш обездолені соціальні низи в житті Росії — це мігранти. Їх мільйони, живуть вони відокремлено, й притому не володіють тією повнотою громадянських прав, якою хоча б де-юре, якщо не реально, володіють російські громадяни. Але важливим тут є не лише факт наявності людей «другого сорту», а важливо й те, що «багато людей вважають це нормальним і допустимим. Звідси зовсім уже недалеко до зачислення у другий сорт і своїх співгромадян — і це уже реальна дійсність. Мільйони росіян зірвалися із провінції, тому що в зруйнованій і деградуєчій глибинці немає місця для їхньої кваліфікації, таланту й старань. Вони випадають із свого середовища — бо ж освітяться там, де вони живуть місяцями заради заробітку, їм не вдається, а там, звідки вони від'їхали, у них рвуться зв'язки. Вони перестають бути громадянами — адже, живучи в найманих помешканнях и не маючи реєстрації, вони не можуть брати участі у виборах» [28].

В російських наукових оглядах появу прекаріату пов'язують з першими роками після розпаду СРСР, коли маси людей змушені були буквально «переобрати» своє власне життя. Інженери і наукові працівники ставали промоутерами різноманітних фірм, жителі периферії (з вищою освітою і без неї) ставали «човниками», вчителі — створювали мережі репетиторства, студенти, та й колишні викладачі вузів — писали за

гроші курсові й дипломні роботи тощо. Одним словом, праця пристосовувалася до ринку і ставала «гнучкою». Так же «гнучко» (майже «згорблено й прогнуто») її зображає дехто із дослідників: як форму *самовиявлення* трудящих, що надає «можливість отримувати поточні трудові доходи з більшою регулярністю, ніж в формальній зайнятості, а частогусто й в більш високому розмірі» [29].

До властивостей особистості, що забезпечує життєстійкість людини в умовах неформальної зайнятості, дослідники відносять: динамізм, готовність до змін, соціальну мобільність, а головне — оцю хвалену гнучку *флексибільність*. Тут мається на увазі *пластичність* — здатність особистості змінити елемент чи всю програму поведінки на випадок вимог об'єктивної ситуації, «не ламаючись», а вписуючись в нову реальність, зберігаючи життєстійкість й особистісну цілісність. Прямо тобі як у соціал-дарвіністів: відбувається природний відбір!

Так, російські соціологи Т.Ю. Богоморлова і В.С. Тапіліна прослідкували динаміку трансформації соціального профілю до кризи 1998 р. і після неї, виділивши 5 прошарків населення із такими характеристиками. *У вищій прошарок* — «еліту» — до кризи входило 1,5% населення, а після кризи — 0,7% населення Росії. Малочисельність і нестабільність цього прошарку не дали можливості дослідникам навіть окреслити його соціальний профіль.

У верхню частину середнього прошарку до кризи входило 13,7% населення, а після кризи — лише 5,4%. До цього прошарку дослідники віднесли великих чиновників і законодавців, генеральних директорів й управлінців державного й приватного секторів економіки. В цьому ж прошарку представлені спеціалісти у сфері фінансів і кредиту, юстиції, керівники силових структур. По-суті, це, відповідно до стратифікації Г. Стендінга, той же саларіат. Однак після кризи у ньому різко зменшилося представництво освічених людей. Так, у 2,5 рази зменшилася кількість професіоналів вищої кваліфікації із галузі точних і технічних наук (фізика, математика, прикладні науки). В 3,2 рази — зменшилася кількість робітників з базовою освітою в галузі гуманітарних наук (економісти, юристи, перекладачі, творчі працівники). В 5,5 разів — зменшилася кількість людей з базовою освітою в галузі медичних наук і біології.

В нижній частині середнього прошарку, що включав у себе до кризи 40,2% населення, чисельність скоротилася в 1,5 рази — до 26,4%. Тут дослідники поміщають спеціалістів з базовою медичною освітою, інженерні кадри діючих підприємств, численні категорії службовців, поставальників, адміністраторів, дрібних державних чиновників, без котрих не може обходитись будь-яке виробництво. Сюди ж зачисляють робітни-

ків з ґрунтовною кваліфікацією — «старий робітничий клас» згідно з класифікацією Г.Стендінґа.

Чисельність нижчого прошарку в результаті кризи виросла в Росії більш ніж у 1,5 рази — з 43,9% до 67,5% від кількості населення. Саме в цьому прошарку представлена найменш освічена частина населення (з початковою й неповною середньою освітою). Незмінне ядро цього прошарку — різноробочі в сфері торгівлі й обслуговування. Після кризи 1998 р. в цей прошарок потрапило 70,9% працівників охорони здоров'я із середньою освітою, 52,5% працівників науки і обслуговування науки. У цей прошарок «неблагополучних людей», що не мають ні гарантованої зайнятості, ні впевненості в майбутньому, перемістилася частина спеціалістів інженерного профілю й робітників [30].

У підсумку група ризику представлена не лише нижчим прошарком (його чисельність складає від 20 до 40% населення, а в кризові роки може досягати 60%), але й нижчою частиною середнього прошарку, представленого «білими комірцями». Ця група трудящих Росії схильна до невизначеності в трудовій зайнятості, втратою впевненості в майбутньому, хронічної тривожності. Доля цієї групи — неформальна зайнятість — будь-які види трудових відносин, засновані на усній домовленості. Звідси — нестабільність трудових відносин, а також відсутність у працівника яких би то не було соціальних гарантій, перспектив професіонального зростання. Згідно аналізу професора Сергія Дружілова, показник неформальної зайнятості складає у 2014 році близько 20 млн. осіб, із котрих близько 4 млн. людей статистика відносить до самозайнятих [31].

Наскільки гостро реагує громадянське суспільство Росії на проблему прекаріату, засвідчує аналітичний матеріал «Чого бажає молодіжний прекаріат Росії». Як вважають автори, гострота проблеми викликана тим, що, «на відміну від Заходу, держава майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем. Прекаріат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки «покинутості» державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії — «здичавіння» населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ — знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин» [32].

Особливо виявляється це «здичавіння» в молодіжному середовищі. Як засвідчують соціологи, не більше 20—25% школярів систематично використовують вільний час для саморозвитку (читання книг, заняття спортом, музикою). Для більшості ж представників учнівської та студентської молоді пріоритетом є досугове проведення часу, по суті — бай-

дикування. Майже половина молоді практично не читає художньої літератури. Загострюється проблема «важких підлітків», 51,4% із них — вихідці з неповних сімей. Більшість молодих людей не збирається трудитися ні в індустріальному, ні в сільськогосподарському секторі виробництва. Але їм не вистачає знань, щоб вписатися у світ постіндустріальний. Значна частина сучасної молоді Росії гадає, що для того, щоб чогось досягти в суспільстві, досить не трудових зусиль, знань і етичних настанов, а лише вміння підім'яти під себе інших. Соціологічні опитування показують, що російська молодь вважає, що «іноді доводиться переступати через моральні принципи і норми для того, щоб добитися успіху в житті, оскільки сучасний світ жорстокий» (59% у віці 18—25 років і 52% у віці 26—35 років) [33].

То чи варто дивуватися, що екстремізм у молодіжному середовищі став у Росії масовим явищем. Зокрема, активізувалася діяльність асоціальних молодіжних організацій екстремістського характеру (РНЄ, лимонівці, скінхеде, фанати тощо), що спекулюють на ідеях національного відродження і провакують зростання злочинних акцій на етнорелігійному, політичному ґрунті. Нині на території РФ діє 141 екстремістське молодіжне угруповання, де кількість постійних членів складає до півмільйона осіб. І справа не тільки і не стільки в цифрах, як у тому, що йдеться про соціальну хворобу, що глибоко зачіпає суть суспільних відносин. Небезпечним є і той факт, що екстремізм Росії «молодіє». Соціологи зазначають, що найчастіше злочини вчиняють молоді люди у віці 15—25 років.

Безумовно, було б неправильно підверстувати під екстремізм всю російську молодь. Однак, з другого боку, близько третини молодих людей Росії (при «допустимій» соціологами нормі не більше 5—10%) здатні, згідно з результатами аналізу НДІ комплексних соціальних досліджень Санкт-Петербурзького державного університету, піти по цьому шляху. Причому у масі своїй це діти із так званих неблагополучних сімей [34].

Прекаризація України: процес пішов

Як засвідчує наш житейський досвід, ситуація, що аналогічна російській, є уповні знайома й українцям. Зрозумілі українцям і причини нової хвилі виступів робітничого класу на захист своїх прав у Європі. Хіба що специфіка України виявляє себе в тому, що наростання соціального напруження в нашій країні на даний момент є дещо притлумлене у зв'язку з агресією Росії проти України.

Так, згідно з опитуванням фонду «Демократичні ініціативи» в липні 2015 р., 67% українців заявили, що не будуть брати участі у можливих протестних акціях. Особисто взяти участь у різноманітних акціях протесту висловило готовність лише 18% населення. Це найнижчі показники готовності до протестів за період з травня 2013 р. Хоча тут варто зважати й на відомий український парадокс — протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій. До того ж наймогутнішими у нас були завжди акції з політичних мотивів, а не соціально-економічних [35].

В той же час, враховуючи фактор «глобального політичного пробудження» і появи ознак формування нового суспільного феномена — класу прекаріату — до ситуації не слід ставитися легковажно. Ще раз повторюємо: в глобальному масштабі клас прекаріату вперше уже заявив про себе у русі Оссуру Wall Street і «арабській весні», масових протестних акціях в Туреччині й Бразилії, потрясіннях на вулицях Мадрида, Афін і ряду інших європейських столиць. В той же час, як звертав увагу відомий історик Ярослав Грицак, «в Україні про прекаріат жодна політична партія не дбає». Що це — політична сліпота? Невже слід чекати того моменту, коли настане «абсолютне зубожіння» на одному полюсі й концентрація багатства на другому, про яке говорив Карл Маркс, і країна піде шкереберть? А втім час не жде, оскільки процес формування прекаріату уже пішов: «Його представники не вмирають з голоду й холоду, але живуть гірше тих, хто має постійну роботу. Саме її вони й не мають, і, судячи з усього, не будуть мати. В середньому впродовж життя вони змінюють 30 роботодавців».

На думку Грицака, прекаріат взагалі, а український зокрема, «не є поза політикою — вони поза діючою політикою». І це несе в собі важкопрогнозовані ризики, оскільки безробіття серед молоді росте (40% у віці до 35 років). Проблему дещо пом'якшує (чи приховує!) навчання молоді в університетах різноманітного, іноді досить сумнівного інтелектуального рівня. Але ж це в наступному може обернутися проти самої молоді: «неякісний продукт додатково понижує їх шанси на роботу» [36].

Алармістський заклик Ярослава Грицака до громадськості у 2013 році, судячи з усього, не привернув належної уваги. Саме поняття «прекаріат» усе ще залишається предметом уваги вузького кола інтелектуалів. Засоби масової інформації його практично ігнорують, зосереджуючи свою увагу на перипетіях парламентської боротьби. А вітчизняна наука тим часом перебуває в стані напівнепритомності від постійних бюджетних секвестрів. Працівники науки і освіти, яке б місце вони не займали у своїй галузевій ієрархії, самі поступово скочуються до статусу прекаріату, формуючи його зубожілий «інтелектуальний сектор».

Однак деякі українські науковці все-таки звернулися до проблеми прекаріату. Серед публікацій, наприклад, вирізняється аналіз, здійснений доцентами Харківської державної академії культури Г.В. Афенченко та С.В.Лубенець під назвою «Прекаріат як аномалійний клас» [37]. Перспективною видається і поставлена ними мета: вивчити стан соціальної групи найманих робітників в умовах дезорганізації трудових відносин, а також напрями трансформаційної поведінки трудящих під час подолання кризової аномії. Основні ознаки сучасної кризи — зміна змісту поняття «оплата праці», пониження статусу працівника, поширення практики «позикової праці» (аутсорсинг), легкість розірвання трудових контрактів і переходу в категорію «нестійких» навіть деяких керівників. Все це, зазначають автори, посилює психологічну напруженість в суспільстві.

Врешті-решт, ці явища знаходять свій прояв у тіньовому обігу робочої сили, нелегальній міграції, зниженні реальної оплати праці, виведенні з оподаткованої бази доходів найманих робітників. Відбувається втрата традицій виконання робіт, культури трудової діяльності, гордості за її результат. Розпадаються трудові колективи з усталеними правилами взаємин, корпоративною згуртованістю, передачею майстерності й колективним контролем учасників трудового процесу. Замість цього всього утверджується принцип: кожен за себе, а Бог за всіх.

Прекаріат України, зазначають інші дослідники — О. А. Грішнова та Є. Г. Бринцева — є неоднорідний. Це й трудові мігранти, і безробітні, і працевлаштовані з низьким рівнем доходів та з оплатою праці «в конвертах», і працівники з неповною зайнятістю. Як правило, вони працюють в умовах, що не відповідають нормам охорони праці. Відповідно до розрахунків, загальна кількість учасників цієї соціальної групи в Україні за період 2004—2011 рр. налічувала від 11 до 13 мільйонів осіб. Вражає їх частка в складі зайнятого населення країни — від 50,4% у 2007 р. до 58,5% — у 2009 р. [38]. Найбільше зазнають в Україні впливу прекарізації нелегальні трудові мігранти, жінки середнього віку, люди передпенсійного й пенсійного віку, молодь без фахової освіти.

Точної кількості трудових мігрантів з України не знає жодне державне управління. За експертними даними їх чисельність становить (залежно від сезону та кризової ситуації) від 3 до 7 млн. осіб. Основна маса працівників виконує за кордоном сезонні роботи (збирання ягід тощо). Приблизно 2 млн. осіб проживають у зарубіжжі постійно. Географія поширення українських мігрантів — від країн ЄС до регіонів крайньої півночі РФ, де їх основна частка перебуває в Москві та Підмосков'ї, Санкт-Петербурзі, а також у нафтовидобувних районах Тюмені.

У зв'язку з скороченням фінансування науки і освіти (кількість вчених дослідників в Україні з 1991 по 2013 рр. скоротилася втричі) збільшилася еміграція освічених людей. В цілому 41% опитаних віком від 18 до 29 років визнають, що готові виїхати з України заради добре оплачуваної й перспективної роботи. На жаль, переважна кількість трудових мігрантів влаштовується на роботу, яка не потребує високої кваліфікації. Отже, в разі міграції прекаризація виявляє себе як нестандартний, низькооплачуваний вид працевлаштування, що характеризується небезпечними умовами праці й соціальною незахищеністю.

Після горезвісної приватизації на колишньому радянському просторі, новоутворені приватні компанії змінюють трудові відносини. Тим часом чисельність вищого й середнього прошарку робітничого класу постійно скорочується. Якщо основний склад працівників старшого й середнього віку ще намагається зберегти свої позиції, то поколінню їх дітей та онуків уже ніхто не гарантує довгострокової зайнятості. Один із виходів для них — фрілансерство: розбудова власного бізнесу або пропозиція послуг щодо виконання ними окремих видів робіт. Але й тут нові можливості трудовлаштування ідуть поряд із позбавленням гарантій стабільного заробітку. Постійно зростає кількість людей, які відчувають страх в умовах економічної незахищеності, відсутності гарантій зайнятості і належної безпеки праці.

Отже, особливістю прекаризації в Україні, на відміну від тих країн, де залишилися сильні професійні спілки і відповідне трудове законодавство, є незабезпечення гарантій зайнятості, втрата постійного робочого місця. Звідси впливає й принизливе очікування грошової винагороди за свою працю, і відсутність гарантій її отримання, оскільки нові форми відносин з роботодавцями дозволяють останнім довільно змінювати умови праці. Держава виявилася обмеженою у своїй здатності виконувати функції контролю щодо дотримання прав трудящих. Вона не забезпечує гарантій і з легкістю позбавляє трудящих тих пільг і привілеїв, котрі ще залишилися від радянського минулого. Для старшого покоління, яке ще пам'ятає гасла «загальнонародної власності», особливо дошкульними стають фобії стосовно все зростаючого рівня матеріального розшарування. До того ж це суперечить головному принципу омріяного нами громадянського суспільства — рівному доступу громадян до матеріальних і політичних ресурсів. А відтак, все це породжує соціальну напруженість і збентеженість суспільства. Несправедливо приватизована власність ніколи не набуде легітимності в очах знедолених людей, а звідси втрачає легітимність і та влада, яка забезпечує непорушність несправедливої приватизації, утримання майже половини власності «в тіні».

Як на те, перебування певної частки власності «в тіні» спостерігається по всьому світі — тут різниця по-суті полягає у рівні неоподаткування, а також у ступені самоуправства наймачів робочої сили. Той же Г. Стендінг визнає, що й на Заході дедалі більше людей у прекаріаті не мають тих прав (цивільних, соціальних, політичних, культурних і економічних), які поки що зберігаються в інших громадян тої чи іншої країни. А тому прекаріат страждає і від аномії (аноміє) в дюркгеймівському сенсі, тобто від розпачу, викликаного безвихіддю із ситуації, що склалася; і від злості (anger) як результату соціальної несправедливості. Ця злість призводить до зростаючих демонстрацій, рухів Оссиру — усіх цих протестів, які ми спостерігаємо. Нині прекаріат складається із трьох груп, і саме цим він є небезпечним. Перша група — це «старий» пролетаріат. Вони злі, тому, що не мають тих благ, що були в їхніх батьків. Друга група взагалі безправні й вразливі — мігранти, меншини й жінки та ін. Третя група — це освічена молодь, ті, хто йшов в університет або коледж і думав, що в них буде кар'єра, квиток у гідне життя. А коли здобули освіту, виявилось, що купили лотерейний квиток, який майже нічого не надає, але придбати його коштує дедалі дорожче й дорожче.

В руслі подібної моделі розглядає ситуацію в Україні дослідник Пітсбурзького університету (США) Тимофій Милованов, засновник проекту VoxUkraine. Ця людина znana в Україні, оскільки парламентський комітет з питань банківської діяльності запропонував наприкінці 2015 року його кандидатуру до складу оновленої наглядової ради НБУ. Так ось Милованов вважає, що в Україні виросло нове покоління, яке шукає шляхів соціалізації. У них немає досвіду життя в комсомолі й партійних організаціях, вони не розуміють, як жити нині у цій країні. А тому й зростає напруженість між молодим поколінням і людьми, які прагнуть втримати владу заради збереження умов надексплуатації. І до цього конфлікту слід поставитися серйозно, розглядати його в науковому ключі як одного з проявів конфлікту нового покоління і еліти [39].

Як показує досвід, політичний клас тих чи інших країн намагається вирішити цю проблему шляхом переведення її в конфлікт між різними соціальними групами, або ж за іншими факторами протистояння. Зокрема Г. Стендінг відзначає зростання радикальних (зокрема і неофашистських) настроїв у багатьох європейських країнах. В Україні, як показують події 2014—2016 років, регіональні угруповання олігархії теж використовують страхи прекаріату у своїх цілях, переводячи протистояння в площину «периферія проти центру», або ж «російськомовні проти україномовних».

Традиційне розміщення продуктивних сил України за радянських часів переважно в регіонах Сходу та Півдня окреслило й географічні межі протистояння. Специфікою старопромислових регіонів Донбасу стала сконцентрованість населення навколо містоутворюючих промислових об'єктів. Специфіка роботи на шахтах та металургійних підприємствах передбачає підвищені ризики, які раніше компенсувалися різноманітними соціальними пільгами. За часів Радянського Союзу цих людей славословили як гегемона суспільного прогресу, матеріально заохочували, налагоджували спеціальну мережу «організації робітничого постачання». Відтак люди звикли до особливого статусу своєї професії й належної поваги до своєї праці.

Однак з часом традиційні галузі виробництва Сходу України ставали все більш нерентабельними. І це не було секретом. Так, глибина кризової ситуації на Донбасі була проілюстрована хоча б у матеріалі, підготовленому редакційною колегією VoxUkraine у публікації від 25 листопада 2014 р. У ньому зазначалося, що пік виробництва вугілля Донбасу припав на 1970-ті роки. Відтоді видобуток вугілля пішов на спад. З'явилися дешевші замітники, та й запаси порівняно легкого видобутку вугілля поступово виснажувалися. І попри все — масштабний видобуток вугілля тривав. На це виділялися величезні державні субсидії: 13,3 млрд. грн. у 2013 р. Це була сума, близька до бюджету Міноборони або МВС [40].

Чому це відбувалося? Слід визнати, що уряд України давно намагався закрити збиткові шахти. Але, разом з тим, політики й урядовці боялися ставати на «мінне поле» масових протестів, що могло погубити не один уряд. А тому з року в рік і тривало економічно збиткове субсидювання шахт за державний рахунок. До того ж ці заходи деформували всю економіку країни. Так, наприклад, розрахунок субсидій прив'язувався до видобутку, тобто обсягу незбагаченого вугілля, що видобувається, а не до продажу так званого товарного вугілля. У результаті шахти були зацікавлені у видобутку низькоякісного вугілля, яке не мало ринку збуту, а до нього підмішували ще й вугілля з нелегальних шахт, щоб отримати субсидію у більш повному обсязі. Відтак нелегальні шахти процвітали — вони не сплачували податків і не переймалися заходами безпеки.

В остаточному підсумку, в країні спостерігалася надлишкова пропозиція вугілля. Надлишок ішов на експорт: 740 млн. дол. у 2013 р. Отже, Україна субсидувала не тільки власне виробництво електроенергії, але й виробництво електроенергії інших країн. У держбюджеті на 2013 р. було виділено субсидій на 13,3 млрд. грн., але лобісти «вибороти право»

вимагати аж 15,2 млрд. грн. Ця схема, зрозуміла річ, призвела до неефективного використання ресурсів і ослабила подальший розвиток регіону. Країна опинилася у замкнутому колі «дурної безкінечності»: віджилі промислові підприємства працювали нестабільно, додаткові джерела доходу теж не забезпечували належного рівня існування. Все це створювало сприятливий ґрунт для соціального напруження.

На цьому ґрунті, як правило, виростають популісти, які використовують страхи прекаріату у своїх цілях, переводять проблему у сферу соціальних утопій. Популісти обіцяють гарантовані соціальні трансферти, матеріальний статок, стабільність і збільшення чисельності робочих місць (згадаймо обіцянку — 5 мільйонів робочих місць за п'ять років президентства В. Ющенка). А між тим вугільні субсидії стали величезною дірою у бюджеті України, яка коштувала сотні мільйонів доларів. Цю проблему не вдалось вирішити мирним шляхом. Врешті-решт проблема була частково знята розрухою в результаті війни, розв'язаної Росією проти України. Але це сталося вимушено і не зняло проблему повністю: частка прекаріату в Україні збільшилася додатково у зв'язку із напливом вимушених переселенців, осіб, котрі втратили роботу в районах бойових дій.

Отже, поточний момент надає проблемі прекаріату в Україні небувалої актуальності. Вона заслуговує на подальше вивчення із використанням при цьому напрацювань як західних, так і російських аналітиків, оскільки і в Росії, і в Україні відбувається процес трансформації працездатного населення в прекаріат, що загрожує обом країнам одними й тими негативними наслідками.

Непередбачуваний прекаріат в неприкаяному суспільстві

Насамперед хотілось би критично поставитися до солодкоголосих сирен неолібералізму, які намагаються приховати підводні скелі й мілини сучасного глобалізованого ринку заколисуючим плюскотом розмов про «флексибільність» (гнучкість) соціально-трудових відносин наших днів. Згідно з їхньою точкою зору, сучасна технічна й інформаційна реальність тягне за собою докорінну зміну усіх ключових понять індустріальної соціології: «нормальний робочий день», «трудящі» й навіть таке поняття як «підприємство». У сферу трудових відносин, мовляв, вторгається «флексибільність», яка несе з собою, з одного боку, гнучкість в організацію робочого часу й політику зайнятості, а з другого — розмаїття умінь працівників і їхню здатність пристосовуватися до змін. Робочий день може то продовжуватися, то скорочуватися. В діяльності

трудящих змінюється співвідношення виконавських і керівних функцій. А вже про підприємство й говорити нічого — його взагалі важко локалізувати й ідентифікувати, оскільки робочі місця можуть бути розпошені майже по всій країні, а то й за її межами.

В писаннях неолібералів кінця 1970-х років флексибільність набула майже сакрального значення. Як зазначає Гай Стендінг, неоліберали негативно ставилися до самого інституту держави як такої, ототожнюючи її лише з централізованим урядом, з його апаратом планування і регулювання. Натомість вони уявляли собі світ як усе наростаючий вільний простір, у якому інвестиції, трудова зайнятість і прибуток вільно перетікають в такі місця, де умови виявляються найбільш сприятливими. Вони вважали, що якщо європейські країни не відмовляться від гарантій соціал-демократичного штабу, що були створені для промислового пролетаріату після Другої світової війни, а до того ще й не «приручать» профспілки, то це врешті-решт призведе до деіндустріалізації: коли зростатиме безробіття, відбудеться гальмування економічного росту, а інвестиції будуть змарновані й посиляться зубожіння мас. Неоліберали набули своїх лідерів — Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана.

Однак увесь драматизм ситуації полягав у тому, що хоч діагноз був почасти вірним, але прогноз виявився аж надто жорстким. До того ж підвели й соціал-демократи, які врешті-решт без бою здали свої позиції і хоч і без ентузіазму, але все ж погодились з діагнозом і прогнозом неолібералів. Серцевиною політики неолібералів стала вимога «гнучкості ринку праці». Вважалось, що коли ринок праці не стане гнучким, то виробництво покине «рідні» країни, бо інвестиції будуть перетікати в інші регіони світу з дешевою робочою силою. «Гнучкість» була піднесена до рівня універсальної «відмички» всіх проблем: означала можливість змінювати рівень зайнятості, рівень оплати праці, можливість переміщувати працівників всередині фірми з однієї посади на іншу, змінювати структуру посад і їх окладів. При цьому будь-який економічний регрес пояснювали негнучкістю й відсутністю «структурних реформ» ринку праці.

У підсумку з поля зору було випущено наростання соціальних проблем: зростала кількість людей із незахищеною формою зайнятості, посилювалась нерівність, а традиційна класова структура, що лежала в основі індустріального суспільства, поступилася місцем чомусь більш складному, але від того не менш класовому. Врешті-решт диктат ринкового фундаменталізму привів до такої собі світової тенденції, яку зовсім не передбачали ні неоліберали, ані політичні лідери, що втілювали цю політику в життя. Мільйони людей втратили тривалу стабільну зайня-

тість, фіксований робочий день і можливість кар'єрно зростати по службі, право вступати у профспілки й укладати колективний договір. І навпаки — все більше людей виявилось у становищі, яке не можна було ототожнювати ні з робочим класом, ні з середнім класом ані навіть з «неформалами» [41].

Все це закономірно поставило на порядок денний необхідність прорахувати (хоч би в певній мірі) усі все наростаючі супутні проблеми. Що, наприклад, станеться, коли флексибільна (гнучка, але непостійна й нестабільна) система трудової зайнятості перетвориться в норму й поступово витіснить собою стабільність восьмигодинного робочого дня й п'ятиденного робочого тижня? Само собою зрозуміло, що одним із результатів такої гнучкості стане посилення влади працедавця, зацікавленого і в переході на короткострокові трудові контракти, і в зниженні оплати праці, і в пониженні рівня соціального страхування за умов зростання конкуренції працівників. Для самих працівників це означало нестійку занятість, а в більшості випадків — і неформальний статус. До того ж найманого працівника пригнічувало усвідомлення того, що трудові відносини можуть бути розірвані з ним в будь-який час. А це означатиме й втрату людиною життєстійкості, й наростання в її трудовому житті фактору невизначеності.

І ось тоді прекаризація стає не просто відчутною, але й значною мірою нестерпною: непередбачувані, ненадійні й небезпечні умови існування неминуче приводять до матеріального й психологічного неблагополуччя, а їх найбільш загальними виявами стають емоційна нестабільність, тривожність й почуття невпевненості у завтрашньому дні в процесі погіршення умов праці при одночасному скороченні заробітної плати чи урізанні правових і соціальних гарантій.

За таких умов розмивання людської цілісності відбувається «корозія характеру», коли особистісні характеристики людини, її етичні норми, життєві настанови, прив'язаність і прагнення до довгострокового планування свого життя входять у глибоке протиріччя з вимогами гнучкого режиму роботи. Особливо руйнівним виявляється вказане протиріччя для тих, хто в системі гнучкого режиму перебуває на нижніх щаблях. До групи ризику відносяться насамперед ті, у кого або надто вузька або мало затребувана спеціалізація; або ж ті, хто тяжіє до фіксованих прав й довгострокових гарантій; або працівники, що мають стійку й незмінну систему цінностей і уподобань; а ще — це люди старшого віку, психіка яких стає все менш пристосованою до змін.

Існує й напасть з протилежної сторони — йдеться про феномен, який називається «надлишкова освіта» (over-education), при якій рівень без-

робіття серед освіченої молоді зачіпає майже кожного четвертого. При цьому спостерігається закономірність — обернена залежність між освітнім рівнем і легкістю трудовлаштування. Низький технологічний рівень підприємств не має потреби у працівниках високої кваліфікації. А тим часом випускник університету виходить на ринок праці з певними амбіціями щодо свого подальшого кар'єрного зростання. Хоча є й інша тенденція — особистісні амбіції нинішніх випускників часто-густо не забезпечені належними професійними якостями, а їх ціннісні орієнтації, у зв'язку з пониженням рівня викладання гуманітарних дисциплін, виявляються достатньо розмитими. Ось усі ці фактори разом взяті й підштовхують молодь (хоч із різних причин) в групу нестабільного прекаріату — соціальне середовище радикальних рухів [42].

Увесь драматизм ситуації, вважає Гай Стендінг, полягає в тому, що за умов очевидної радикалізації протестного руху в світі, можливо вперше в новітній історії часів індустріального і постіндустріального виробництва «більшість лівих не має жодного адекватного моменту порядку денного. Відбувається це тому, що був забутий один із базових принципів. У основі всіх прогресивних політичних рухів завжди лежали гнів, злидні й сподівання великих класів, що набирають розвитку. Сьогодні таким класом є прекаріат» [43].

Прекаріат перебуває в фазі свого становлення. Донедавна представників прекаріату можна було зустріти хіба що на першотравневих демонстраціях, або ж часто-густо на безтолково організованих акціях протесту, що закінчувалися вуличними погромами. А втім ситуація міняється на очах — взяти хоч би недавні події в Іспанії чи Греції, або повстання вибитого з усталених норм життя прекаріату на Близькому Сході. Що б хто не казав, але без активних дій ніяких суспільних змін не буває. Досить згадати, що «держави загального добробуту» теж з'явилися не самі по собі, а лише після того, коли мобілізований шляхом колективних дій робітничий клас висунув вимоги про створення відповідного порядку денного й належних суспільних інститутів. Біда лише в тому, що нинішній прекаріат ще тільки намагається визначитись, у чому, власне, полягають його вимоги. «Прекаріат розвинувся за умов лібералізації суспільного життя, що лежить в основі процесу глобалізації. Політикам уже варто опасатися. Це новий небезпечний клас, хоча він ще не являє собою того, що Карл Маркс назвав класом «для себе»; прекаріат — поки що — клас «у собі», котрого роздирає запекла внутрішня боротьба», — зазначає Г. Стендінг [44].

Але, тим не менше, цей клас складається із безлічі незабезпечених людей, що живуть нужденним і невпорядкованим життям, які пра-

цюють на випадкових і часто змінюваних місцях без будь-якої перспективи професіонального росту. Прекаріат — це й мільйони розчарованих молодих людей із освітою, яким зовсім не до душі те, що їх чекає попереду. Це й мільйон жінок, які потерпають від жорстокого поводження в депресивних районах проживання на такій же депресивній роботі. Прекаріат — це ще й постійно зростаюча армія «непрацевдатних» мігрантів по всьому світі, на яких часто накладено клеймо «злочинців» і «насильників». А у підсумку всі вони, на відміну від повноцінних громадян, є просто «жильці», чие коло соціальних, культурних, політичних і економічних прав у значній мірі безмежно урізане.

Такі різкі оцінки Гая Стендінга не завжди і не усіма сприймаються як адекватні виклику часу. У лівому таборі європейських політичних сил відбувається полеміка щодо того, чи є прекаріат дійсно класом у його марксистському розумінні, і чи є він дійсно таким небезпечним, як його зображає Стендінг. Так, наприклад, марксистський публіцист Ричард Сеймур ставить під сумнів наукову цінність самого терміну «прекаріат» і ефективність його застосування щодо пояснення особливостей сучасного неоліберального капіталізму. Він не поділяє оцінки цього феномену як «небезпечного класу», який вимагає належної оцінки і дій «до того, як цей монстр оживе». Досить застережливо ставиться Сеймур і щодо попередження Стендінга про те, що *коли прекаріат не зрозуміє сам себе, якщо не стане «класом для себе», то він рано чи пізно доведе до «пекельної політики», ставши новим різновидом фашизму, як це відбулося свого часу з люмпен-пролетаріатом Німеччини. Отже, питанням до розгляду стає здатність політичних сил забезпечити прекаріат власним інструментом «свого голосу», аби артикулювати цим голосом оцю специфічну «ситуацію незахищеності», доки його не завели в оману крайні праві.*

Не думаю, що нам в Україні на сьогодні особливо актуальні деталі дискусій лівих сил в Європі на предмет того, чи нагадують ці виклади більше програму «Великого суспільства» (Big Society) Девіда Кемерона, а чи «Критику Готської програми» Карла Маркса. Можливо, прийде час і для цього — бо на сьогодні жодна політична партія в Україні (хіба що крім «Свободи») не може претендувати на наявність якоїсь більш-менш артикульованої ідеологічної доктрини. А от англійці дискутують між собою щодо того: чи краще було б звернути увагу на проблему «вразливих» з боку лівоцентристської коаліції, яку б очолювала Лейбористська партія, а чи активізувати діяльність «синіх лейбористів», які традиційно апелюють до робітників фізичної праці. То нехай собі англійці вирішують ці проблеми відповідно до тієї політичної системи, яка склалася в їхній країні.

А нас у більшій мірі мало б інтересувати те, що в аналізі суспільних процесів обидва — і Гай Стендінг, і Ричард Сеймур — не настільки вже й розходяться. Найголовнішим у їхньому аналізі, судячи з усього, є те, що «прекарність піднімається нагору по класовій драбині, зачіпаючи всі сходинки від робітничого класу до частин середнього класу, особливо, дрібну буржуазію. Прекаріат, таким чином, працює як популістський соціальний запит на відповідну ідеологією. Цей запит спирається на реальний антагонізм — те протиріччя, яке виникає між «владним блоком» надбагатіїв та рештою суспільства, особливо під час бюджетних скорочень і заходів жорсткої економії: «Ситуацію прекарності, що природно супроводжує фінансове накопичення, завжди прагнули обмежити лише найнижчими класами, наскільки це можливо. Проте зараз вона охоплює все ширші прошарки суспільства, так що тільки капіталістичний клас та кілька секцій середнього класу видаються захищеними від неї. Їхня безпека оплачена нашою вразливістю. Ми маємо перевизначити поняття «прекаріату» в цьому сенсі та скористатися ним, аби сформулювати нову радикальну політику в інтересах більшості з виразно антикапіталістичним ядром» [45].

Отже, як бачимо, різниця між Стендінгом і Сеймуром полягає в тому, що перший хоч і співчуває нещастям прекаріату, але він пропонує утихомирити його доки той не перетворився на фашистського монстра. Сеймур же звертається до народно-демократичної ідеології, що суб'єктифікує людину як члена «народу» в опозиції до владного блоку. Сеймур пояснює і першопричини того становища, в якому опинився «народ», коли правлячий клас перейнявся забезпечувати інтереси «еліти».

Так, у нинішній формі прекаризованість постає як наслідок неоліберальної фази капіталістичного розвитку. У цій фазі саме ризик є джерелом прибутку: чим вищий ризик, тим вищі дивіденди. *Нині усе більше нефінансових компаній залежить від таких високоризикових інвестицій. Проте це робить систему вкрай нестабільною, вона «для підстрахування» постійно потребує втручання уряду. І той робить свою справу: у той час як інвестиційні прибутки приватизуються «елітою», витрати невдалих інвестицій соціалізуються за рахунок «народу». Тобто, витрати від нестабільності і прекарності спускаються вниз по суспільній драбині, і найбільшу ціну платять ті, в кого найменше можливостей захистити свої права.*

Так що в Україні, судячи з усього, відбувається той же самий процес, але відбувається, порівнюючи з цивілізованою Європою, свавільно і брутально. У них крадуть, та знають міру, у нас — крадуть без міри. Напри-

клад, коли треба забезпечити надприбуток олігархів, що до цього часу без міри спалюють газ, використовуючи старі енергоємні технології, то витрати за газ перерозподіляються на все населення України шляхом підвищення цін на користування газу у побутових умовах.

Але й у Європі, зазначає Сеймур, кількість тих, хто страждає від прекарності, драматично зростає: «У європейських країнах, що перебувають у режимі довгострокової структурної перебудови, прекарність стає долею не тільки мігрантів і найбідніших, не тільки вагітних робітниць, не тільки молоді й студентів, не тільки робітників фізичної праці, але й працівників бюджетної сфери, від дворників до державних службовців і лікарів. Цей наступ правлячого класу б'є по найорганізованіших центрах робітничого спротиву, яких Стендінг називає «бастіонами лейборизму», і це впливає на ринок праці в цілому. Прекарність по-різному переживається згаданими представниками різних професій. Проте реструктуризація економіки і довготермінове поповнення «резервної армії праці», що її супроводжує, дасть зворотний ефект нагору класової драбини, і тільки незначна меншість — частина середнього класу, правлячий клас — залишаться у відносній безпеці» [46].

Отже, питання полягає власне в тім, що розуміти під «відносною безпекою»? Терміном «інтерпеляція» Сеймур позначає спосіб, у який ідеологія конструює суб'єкт. Вибір ідеології похідний від того, з чим людина пов'язує своє подальше життя. Кажучи словами Шекспіра, багато залежить від того, що нам віщує доля: «і що приснитись може нам в смертельнім сні, коли вантаж земної суєти ми скинемо?». Прогнози Ричарда Сеймура навряд чи вселяють оптимізм для правлячого класу: «Робітничий клас, як клас, що найбільше потерпає від прекарності, і насамперед як клас, що наділений стратегічною підривною здатністю (через свою участь у відтворенні системи), має взяти на себе провідну роль у будь-якій боротьбі такого роду. Проте ми маємо допускати, що й інші прошарки — частина дрібної буржуазії і професіоналів середнього класу — захочуть залучитися до боротьби. Прекаріат — це інтерпеляція [соціальний запит], що може допомогти створити нову, радикальну, антикапіталістичну за суттю політику в інтересах більшості. Прекаріат не є чимось небезпечним, екзотичним і чужорідним, це не новонароджений клас, який треба пестувати. Прекаріат — це всі ми... І якщо ми небезпечні, то це тому, що ми незабаром похитнемо ілюзорну безпеку наших правителів» [47].

Судячи з усього, виклик часу існуючій суспільно-політичній системі кинуте. Але проблема полягає в тому, чи знайдуться у світі ті соціальні носії, здатні знайти адекватну відповідь, що консолідувала б суспільство і понизила ступінь антагонізму між працею і капіталом. Якщо це не

зроблять центристські сили, то ситуацією скористаються радикали — і ліві, і праві.

Про це засвідчують і матеріали Давосу 2016 про те, що світ сьогодні зіштовхнувся із проблемою «зайвих людей», в тому числі й у формі прекаріату. Щоправда, в розвинутих країнах світу з цією проблемою поки що допомагають справлятися потужні державні соціальні програми. А що ж робити світовій периферії, зокрема країнам пострадянського простору? Однак і Заходу в подальшому цієї проблеми не уникнути, оскільки ситуація буде лише загострюватися із майже повною заміною людини машинами. І не лише на індустріальних конвеєрах, але і в офісному світі. А це в свою чергу потрясе основи нинішньої світ-системи капіталізму — бо більшість людей у світі втратять достатній рівень засобів для споживання в нинішніх обсягах. І тут на повний зріст постане проблема або ж появи нової суспільно-економічної формації, або ж скочування у Нове Середньовіччя, або ж у соціалізм з велетенською часткою зрівнялівки.

І тут у путінізмі може з'явитися шанс «другого дихання».

«Веймарська» Росія: альтернативна Європа?

Легендарний мислитель Аристотель, узагальнюючи досвід зміни епох, застерігав: «Хто просувається в науках і відстає в моральності, той іде не вперед, а назад». І додавав: «Немає нічого гіршого, як озброєна несправедливість». Подібні судження висловлювалися й рядом інших мислителів. Однак владу брали в свої руки політики і спрямовували суспільне життя на задоволення власних інтересів за допомогою сили: стріли й катапульти змінювалися рушницями й гарматами. А повивальною бабкою історії залишалось все те ж саме насилля. Більше того — зваба насилля ставала дедалі більш ненаситною.

Характеризуючи особливості російської історії, ліберальний російський діяч наших днів Лев Шлосберг зазначає: «В російській історії існує магія цифр, що повторюються. Сто років по тому після 1917—го наближення 2017-го на фоні економічної і соціальної кризи породжує нові зваби. Головна із них — вирішити питання влади через насильство. 1917 рік з цієї точки зору виявився дуже результативним: насилля принесло успіх. Смак успіху перемішався із запахом насилля і став запахом нової влади. Більш ніж на 70 років. Ціною успіхів стали десятки мільйонів життів, в тому числі тих, хто вітав цей успіх: громадянська війна, колективізація, репресії. Ефект успішного насилля більшовиків над країною, що виник в 1917-му, видихався однак в 1991-му. Заснована на ньому влада пішла. Але зваба успішного насилля зосталася» [48].

Як пояснити цей феномен? Адже після Першої світової війни держава лежала в руїнах і потребувала оновлення. Найгострішою потребою стало знищення загальної соціальної несправедливості. Так сталося, що саме жага справедливості й озлоблення проти несправедливості стали головною рушійною силою російської революції 1917 року. Цього можна було досягти на шляхах утвердження конституційних прав і свобод. Але восторжествувала інша воля: виправлення несправедливості через утвердження іншої несправедливості через помсту й насилля. Більшовики вирішили осідлати народну ненависть і побудувати на ній державну владу. У них це вдалося. Запанувала логіка знищення будь-якого суспільного інакомислення, будь-якого спротиву державному диктату. Так минуло 70 років, доки «скріпи» політичного насилля заіржавіли й розсипалися, а СРСР, програвши світову конкуренцію, розвалився.

Однак, далася взнаки «іронія історії». Попри демократичну фразеологію, владу в Росії після 1991 року захопили нові більшовики. У повсякденній практиці вони знову вдалися до державного насилля як способу вирішення суспільних проблем. Їх подальші кроки — шлях насилля й крові: 1993 (розстріл парламенту); 1994 (початок першої війни у Чечні); 1999 (початок другої війни у Чечні); 2008 (війна проти Грузії); 2014 (початок війни проти України). Ці кроки принесли конкретний результат: зваба насильства просякла усе російське суспільство — і державний апарат, і народ. Більше того: для регулярного пригнічення власного народу державний апарат дав росіянам індульгенцію на пригнічення інших народів.

Залишалось цей курс узагальнити й освятити в якійсь подобі ідеологічної доктрини. Тривалий час кремлівський режим не справлявся із цим завданням. Більше того — існувало переконання, що цей режим не зможе бути тривалим у часі, оскільки, на відміну від комуністичного, не опирається на ідеологію — своєрідний соціальний клей. Певний час воно так і було. Навіть ідеологічний супровід війни, розв'язаної Росією проти України, не міг претендувати на якусь імперську метаідеологію, оскільки опирався на примітивний трайбалістський шовінізм «русского мира». Зрозуміло, що така ідеологія не може забезпечити стійкість влади на якийсь тривалий термін, навіть якщо вона опирається на масовану підтримку такої потужної інституції як російська православна церква.

На що чеський аналітик Вінценц Йемелка, зокрема, зазначає: «Показово, з якою любов'ю це слово «ІМПЕРІЯ» вимовляють «нові росіяни» — слово, яке ще недавно відносилось, скоріше, до лайливих. У Москві навіть проводяться публічні дебати на тему путінської «божої природи» й історичної ролі Росії, яка перемогла Третій Рейх, щоб стати «Третім

Римом» в протигагу прогнилому й зіпсованому Заходу... Звичайно, у всьому цьому нинішній президент знаходить підтримку у Патріарха Московського Кирила, який описав путінську еру як «Боже чудо»... Кирило не заперечував би, якби в рамках своєї посади він перетворився б в главу світової православної церкви» [49].

До недавнього часу хронічні спроби кремлівського режиму написати державницьку ідеологію де-небудь в «Барвісі» чи у «Соснах» завершувалися провалом. Однак, останнім часом ситуація стала кардинально змінюватися: помилялися ті, котрі думали, що Росія відвернулася від Європи і подалася до Китаю. Навпаки, Росія декларує свою культурну приналежність до Європи і взялася до звичного діла — запозичення європейських ідей. Лише раніше були в моді ліберальні ідеї, а нині прийшла мода на ідеї реакційні. Володимир Пастухов описує цю трансформацію таким чином: «Європа розкололася з питання щодо ставлення до глобалізації, яку ж сама і леліяла. Коли «глобалізація» продемонструвала, що окрім солодких «вершків» у неї є ще й гіркі «корінці» (біженці, локальні війни, перманентна економічна нестабільність тощо), європейці поділилися на тих, хто вирішив сильніше натиснути на «газ», і тих, хто вирішив різко вдарити по «гальмах». Любовний човен європейського лібералізму розбилася об іммігрантський побут. Наслідком розводу європейських лібералів стало утворення двох політичних полюсів у Європі: лівих «єврооптимістів» з їх догматичною політкоректністю і ханжеським мультикультуралізмом та правих «евроскептиків» з їхнім архівним націоналізмом і цинічним прагматизмом. В тяжку для Кремля хвилину «евроскептики» протягнули йому руку допомоги й стали новими духовними друзями Росії» [50].

Поворотним моментом нової індоктринації став Сочинський форум Валдайського клубу 2015 року. На ньому, на здивування багатьох, матрицею «кримських часів» стало не кондове євразійство Олександра Дугіна, а урочисте підняття прапору «європейської реакції». Щоправда, з євразійською підливою: переплавлення в тиглі путінізму «євразійства» з «європейством» може дати в результаті новий феномен гримучої суміші, подібної до «російського комунізму».

А нині, коли Путін активно створює свій «антиглобалістський інтернаціонал», Росія зримо стає світовим лідером, що поборює демократичні цінності. Досить відверто пише по це голова редакційної ради журналу «Росія в глобальній політике» Сергій Караганов: «В новому, надто суворішому й непередбачуваному світі виявляється неадекватною ще одна найважливіша цінність Західної Європи — ставка на ненасилля й пацифізм. Цю цінність європейці, що надірвалися на двох жахливих світових війнах, не

лише посилено виховували в собі, але й намагалися запропонувати світу. А він передбачувано пішов іншим шляхом. І що найгірше — став вторгтися всередину європейського світу через масовий в'їзд представників інших культур, що не сьогодні розпочався. Європі доведеться пристосовуватися й перебудовуватися у бік більш жорсткої і більш правої політики, часткової відмови від демократичних свобод на користь порядку й безпеки. Крайня хворобливість цього процесу майже неминуче підштовхує захисну ідеологічну реакцію. На цьому західному фоні стала особливо яскравою й задириливою російська альтернатива» [51].

Що й казати — під прапором антиглобалізму збирається досить пістрявий натовп соціальних суб'єктів, які не бачать свого місця в майбутньому, а тому хочуть, щоб це невідоме майбутнє так і не настало. У Кремля є своя «п'ята колона» на Заході. Її чисельність постійно зростає. Складається враження, що Путін натрапив на «золоту жилу», із якої можна черпати практичні дивіденди ще не одне десятиліття. А тому «російська зовнішня політика, схоже на те, кроїться сьогодні згідно лекал не стільки ХХ, скільки ХІХ століття. Росія активно готує до виходу у світ друге видання Священного союзу... В цьому новому «ходінні в Європу» Кремль може, безумовно, й надломитися. Але до цього Росія налле в реакційній європейські міхи свіжого скіфського вина, і немає ніяких гарантій того, що у Старого Світу не помутніє на певний час глудз» [52]. Тобто, сьогодні Росія знову активно втручається в європейські справи, намагаючись грати на стороні однієї з європейських партій проти інших партій, розпилюючи в цій боротьбі настільки важливі для себе ресурси.

Україну бентежить ситуація, коли внутрішній розкол європейського співтовариства підриває дух єдиного фронту проти російського експансіонізму. Схоже на те, що Італія, Угорщина, Австрія й Іспанія та й ряд інших країн ждуть свого моменту, коли хтось із країн-донорів жорсткого курсу (США, Великобританія, Німеччина і — частково — Франція) похитнуться у своїй політиці санкцій, щоб розпочати саботаж «жорсткого курсу» щодо Росії. А Росія тим часом — в душі «Веймарського синдрому» — виступає поки що у ролі ображеної Заходом держави, що вимагає належної компенсації. Під компенсацією тут розуміється перехід до «Мюнхенської політики» умиротворення Росії за рахунок інтересів України.

Однак навіть у цій ситуації було б неприпустимим спрощенням зображати, що ідеологія, політика і практика путінізму в сфері міжнародних відносин розрахована виключно на політичну еліту та дипломатичний корпус сучасного світу. Як нам видається, у експертному середовищі, що сформовано навколо Путіна, є немало аналітиків, які враховують фундаментальні соціальні зрушення, що відбуваються у сучасному

світі. Зокрема враховують і той факт, що героєм нашого часу часто-густо стає той самий прекарізований громадянин, який перестає розуміти, що відбувається у світі і в його країні, а тому переймається все наростаючим роздратуванням. Рядовому обивателю вже обридли одні й ті ж балачки які супроводжують реальний процес «схуднення» його гаманця, а тому його душа все більше стає відкритою до відверто радикальних гасел, що пропонують прості й зрозумілі відповіді.

Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Федір Лук'янов оцінює аудиторію сучасного Заходу таким чином: «Ситуація у провідних країнах нагадує ту, що склалася в посткомуністичному світі на початку 1990-х. Зламом життєвого устрою й розгубленістю користувалися майстри епатажу. Сьогодні щось подібне відбувається на світовому рівні. Масштаб економічних, соціальних, політичних зрушень не дозволяє розраховувати на те, що колишній життєвий уклад вціліє, але суспільства поки що це скоріше відчувають, аніж розуміють. Ідеальний ґрунт для утішливого популізму, котрий не пропонує рецептів, а обнародує страхи і невпевненість значної частини громадян. В тому числі й середнього класу — здавалось би, гаранта стабільності й поміркованості» [53].

Йдеться не лише про феномен Дональда Трампа, який утримався на лідируючих позиціях в гонці за президентську номінацію, ілюструючи тим самим собою дух часу. Те ж саме відбувається в Німеччині — чи не найбільш стійкій країні Євросоюзу, де все частіше говорять про «втрачений соціальний прошарок», що стає дедалі масовим. Йдеться насамперед про нижній сегмент середнього класу, який все більше зісковзується донизу і не здатен більше утримувати свої позиції. Прошарок стає небезпечним, він уже сягнув 15% і складає ядро групи підтримки протестних рухів, а тим часом із ним не працює серйозно жодна партія. А це грозить погромами, бо з напливом мігрантів, об'єкт протестного руху набув зримого образу.

Не краще обстоять справи і в країнах «другого ешелону» Євросоюзу. Там ще не сформувалася звичка до високого рівня добробуту, рівень соціального розшарування залишається досить великим. Але й тут торжествує популізм, щоправда лівого штибу в дусі покійного Уго Чавеса — радикальні гасла і дефіцит конкретних програм. В Китаї спад виробництва компенсується зовнішньополітичною експансією в Південно-Китайському морі та керованим націоналізмом. На пострадянському просторі (Україна, Молдова, Грузія) — ведуться свої пошуки відповіді на шляхах євроінтеграції.

Тим часом, в ситуації, що склалася у світі, Росія намагається вести свою гру. Як пише згаданий Лук'янов, «*В Росії вичерпання моделі*

розвитку, що виявилось у 2011—2012 роках, було задушено українською кризою. Суспільна мобілізація навколо протистояння кинутим викликам каналізує сумніви у патріотичний підйом. При цьому суть процесів схожа саме із західним світом — кінець суспільства споживання, скорочення середнього класу і відсутність зрозумілих схем розвитку окрім поточного виживання економіки».

То чим же забезпечується консолідація російського суспільства? Той же Лук'янов уповає на феномен путінізму: «Від сплеску незадоволення утримує тип правління — харизма лідера, заснована на сприйнятті його як «одного з нас», людини із зрозумілими для маси інстинктами. В цьому, до речі, й секрет популярності російського президента у світі — імідж надійного і зрозумілого мужика, який реагує як нормальна людина. Те, що викликає відверте неприйняття у інтелектуалів та мейнстрімних політиків, є виграшем у очах обивателя» [54].

Чи є це гарантією від суспільного збурення? Лук'янов вважає, що на певний час це спрацює й надалі. Однак це несе в собі й ризики — зв'яже Президенту РФ руки, адже йому доведеться врешті-решт піти на «непопулярні» кроки. А це вже йде в розріз із віртуальним образом Путіна як «свого хлопця» й «народного дбайливця» та підточує саму основу сприйняття цього образу обивателем. Так що погоня за радикалізованою публікою неминуче буде затягувати, бо ж цю публіку слід очолювати й тримати в узді. Таким чином — коло замикається, радикалізм загрожує поглинути все суспільство.

Врешті-решт впливає головна проблема — чи здатен Путін вже сьогодні запропонувати ідеологію, свою систему світобачення, яка б повела за собою радикалізовану масу? Американський професор Брайан Д. Тейлор ставить питання руба — то чи є Володимир Путін прагматиком, чи ідеологом? У найбільш загальному вигляді відповідь його звучить таким чином: «Путін мало схожий на засновника «ізму», і багато експертів схильні були описувати його як прагматика. Однак останнім часом, а надто після закручування гайок у внутрішній політиці, починаючи з 2012 року, анексії Криму і війни в Україні, що настала за тим, про Путіна говорять, що він ідеологізувався» [55].

Те, що «путінізм» як один із феноменів ідеології дійсно існує, про те керівник «Левада-Центру» Лев Гудков писав ще десять років тому, а тому це не новина. Момент інновації в тому, що цю думку поступово сприйняли і на Заході. Визнається, що на цілісну ідеологічну програму «путінізм» не затуляє, але мова може йти про своєрідний «код Путіна». Це не лише набір тих чи інших ідей, але й сплетення в цю канву різноманітних звичок, емоцій і цінностей лідера країни. Той же Тейлор

пише: «Це не код Путіна, це код путінізму. Це означає, що описувані переконання, емоції і звички поділяються значною мірою іншими членами команди Путіна. Хоча він очевидно є найбільш важливою особою в системі і головним із тих, хто приймає рішення, він оточив себе людьми із схожим життєвим досвідом і переконаннями. Крім того, потребувався певний час для формування коду і його виявів; він чітко виявив себе після Беслану у вересні 2004 року і Помаранчевої революції в Україні в грудні 2004-го. Не дивлячись на нібито сплячий режим за часів медведевського міжцарів'я, код Путіна вернувся у всій повноті із поверненням Путіна на президентський пост у 2012 році» [56].

Головні ідеї, що сповідаються оточенням Путіна — це державництво, антизахідництво й антиамериканізм, антилібералізм. Та навряд чи підлеглі люди здійснюють свої поступки керуючись ідеями. Скоріше мотивація з їхнього боку випливає із традиційної поведінки, обумовленої закоріненими звичками. Служба в КДБ привчила людей до бажання взяти всі суспільні процеси під контроль, бо «безпорядок» у розумінні чекіста це — відсутність контролю. Друга характерна риса — особиста відданість, яка була визначальною для соціального коду оточення Путіна в його дитинстві — «відданість пацанам». Ще одна риса коду «Путіна» — гіпер-маскулінність — демонстрація свого мистецтва в дзюдо, рибалка, верхова їзда з оголеним торсом, укол снотворного тигриці. І це не просто викрутаси, а, згідно із спостереженнями російських журналістів, реалізація «дитячих мрій» Путіна. Для цього він досить часто вживає кримінальний жаргон («мочить в сортире», «перетопчутся», «устанут пыль глотать», «от мертвого осла уши»). Або ще, щоб підкреслити свою жорсткість: «Кто нас обидит, тот трех дней не проживет».

Крім того, для оточення Путіна характерне відчуття вразливості й страху. Для ілюстрації Тейлор наводить слова колишнього кремлівського інсайдера Гліба Павловського, який стверджує, що Путін не вірить у мирну форму переходу влади в країні: «Путин всегда говорил: мы знаем себя, мы еще не достигли этой стадии, мы знаем, как только мы отойдем в сторону, вы уничтожите нас. Он сказал это прямо: вы поставите нас к стенке и расстреляете». Ось саме в цьому й виявляє себе психологія «осадженої фортеці» [57]. І ще одна характерна оцінка Гліба Павловського, висловлена ним на «Эхо Москвы»: «У нас же теперь, собственно говоря, нет государства, а есть разные интерпретаторы божьей воли». Отже, бюрократична сваволя піднесена в ранг божественного провидіння. Чим не ідеологія?

Однак, на сьогоднішній день, на думку Тейлора, «путінізм» як ідеологію скоріше всього можна передати совами «і так, і ні»: «Його політика

й рішення диктуються комбінацією обставин, раціональності, ідей, звичок і емоцій. У нього є менталітет і певні цілі, а не детальний план дій... Зводити мотиви Путіна і його правлячої команди тільки до одного — раціональності чи ідеології — значить сильно спрощувати проблему».

У підсумку, психологія «осадженої фортеці» знайшла своє завершення в сумі зовнішньополітичних настанов: Путін постійно наголошує на необхідності об'єднатися перед загрозою зовнішнього ворога та ворогів внутрішніх заради блага країни. Будь-який революційний рух він трактує не як стихійне внутрішнє збурення, а як події кимось інспіровані, частіше всього ззовні, насамперед із Сполучених Штатів. І ідеологічно закомплексований прекаріат Росії сприймає цей код путінізму як програму до дії. Як це могло статися?

На сьогоднішній день важко знайти собі місце під сонцем простим росіянам, що скотилися економічно до рівня прекаріату, а в площині ментальній — до нинішньої російської «вати», про яку так образно пише російська журналістка Марина Шаповалова: «Мова про вату. Котру в РФ довели до стану плісняви». «Вата» не є чисто російським явищем. На думку журналістки, «вата» є скрізь. Трапляються «ватні» італійці й «ватні» французи, тупуватий межиумочний стан котрих підриває саму віру у розумні перспективи людства. На думку журналістки, «вата» — це звичайні люди, недалеко обивателі, «серединка». Вони не здійснюють доленосних відкриттів, але за нормальних умов є корисними членами суспільства. У них можуть народитися талановиті, зовсім «не ватні» діти, а добре організоване суспільство допоможе цим дітям розвинутися. Звідки в Шаповалової такі дані — важко сказати, але вона стверджує, що «вати» за будь-якої популяції має бути не більше 50%. А от уже стан її культури є залежним від домінуючих у суспільстві цінностей — «вата» їх завжди беззаперечно приймає і поділяє. І от виникає проблема: «Особливість нинішньої російської вати в тому, що, по-перше, її більше ніж половина населення. А, по-друге, цінності, які їй нав'язані, інформаційним пресингом останніх років, являють собою небезпеку для всього людства» [58].

Можна поділяти чи не поділяти ці спостереження Шаповалової, але навряд чи можна заперечувати, що вибитий із звичного ритму життя обиватель, якого звели до рівня прекаріату, завжди буде шукати собі вождя, який би запропонував прості методи вирішення складних завдань. Годі й сумніватися в тому, що російська маса обивателів знайшла собі такого вождя в особі Путіна. А у випадку Росії як ядерної держави, цей суспільний тренд являє собою небезпеку не регіонального, а планетарного рівня.

У свій час честь російського народу спас Олександр Герцен, апелюючи до його сумління із-за кордону своїм «Колоколом». В наші дні окремі наукові і громадські діячі й у самій Росії намагаються пливати «проти течії» й робити щоденну але надзвичайно важливу роботу — шукати адекватну відповідь на виклик часу. Так, російський історик і дисидент Олександр Скобов не приховує свого передчуття нависаючої над суспільством біди. На його думку, «за 15 років правління Путіна в Росії став близьким до завершення процес фашизації суспільства й держави. Так, ця фашизація не доходить до класичних форм, у яких вона здійснювалася в 20 столітті режимами Муссоліні й Гітлера. Вона порівняно з ними більш імітаційна» [59].

Але тут насамперед слід мати на увазі, що фашизація в Росії йде переважно згори. Злякавшись сплеску масових протестних виступів, Кремль зробив виключну ставку на створення мобілізаційного режиму, вибудовуючи владну вертикаль малими кроками. Була опрацьована система маніпулювання згори за допомогою певної кількості «конкретних пацанів». Саме вони покликані зачистити політичний простір, перетворити політичні партії в муляжі й вибудувати, в остаточному підсумку, систему всезагальної президентської вертикалі. І це спрацьовує — у широких мас населення сформовано світобачення: фашисти — це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна — це не фашисти. Президент РФ відповідно і воздає: для своїх — все, для інших — закони про надзвичайні заходи в Росії.

Пропутінський контингент населення став тією дрімучою першоосновою фашизму, ідеологія котрого мало в чому відрізняється від світогляду «совка». Власне сам путінізм і є в ідеологічному плані органічним продовженням «совка», лише підправлений економічним лібералізмом і політично оформлений під демократію. Одним словом, на базі живильного середовища прекаріату Росія цілеспрямовано виростила черговий гібридний продукт: «гібридного профашистського несовка».

В такий спосіб «Веймарський синдром» привів врешті-решт до свого логічного завершення — процес фашизації суспільства триває.

Література

1. Тахери А. Стратегия России: Путин споет петух или черный ворон. — Доступно: <http://obozrevatel.com/blogs/96381-strategiya-rossii-putinu-spoet-petuh-ili-chernyj-voron.htm>

2. Хомский Ноам. Википедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%5A%d0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%BE%D0%B0%D0%BC

3. См. Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосею — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyuetsiya/>
4. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. — М., Издательство «Московская городская типография А.С.Пушкина», — с. 10—11.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. Там же.
9. Гайдар Е. Веймарский синдром. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/646878>
10. Новости мира — О чем говорил Порошенко на Мюнхенской конференции по безопасности. — Доступно: <http://ru.slovoidilo.ua/2016/02/13/novost/politika/j-chem-govoril-poroshenko-v-myunxene-glavnye-tezisy>
11. Мануков С. В Давосе объявлено о Четвертой промышленной революции. — Доступно: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyuetsiya>
12. Громова Т. Сможет ли мир пережить четвертую промышленную революцию. — Доступно: <http://www.dsnews.ua/future/goryachaya-tema-davosa-smozhet-li-mir-perezhit-chetvertuyu-promyshlennuyu-21012016152500>
13. Давос: мир накануне четвертой промышленной революции. — Доступно: <http://ru.turonews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos/>
14. Фукуяма Ф. Будущее истории. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Buduschee-istorii-15456>
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. Стэндинг Г. Прекариат — опасный класс [фрагменты книги]. — Доступно: <http://left.by/archives/4414>
19. Давос-2016: Почему Четвертая промышленная революция страшнее Сирии с Украиной. Новости мира. — Доступно: <http://www.depo.ua/rus/svit/davos-2016-chim-grozit-lyudstvu-chetverta-promislova-revolyuetsiya-19012016172700>
20. Брайер Н. Исследование: 62 миллиардера богаче половины населения планеты. — Доступно: <http://inosmi.info/issledovanie-62-milliardera-bogache-poloviny-naseleniya-planety.html>
21. Мармер Э. Что такое прекариат. — Доступно: <http://neuezeiten.rus-verlag.de/2009/07/24/chto-takoe-prekariat>

22. Стэндинг Гай. Тревога прекариата. — Доступно: http://www.gazeta.ru/comments/2014/12/24_a_6358273.shtml
23. Там же.
24. Семячко А. Новые опасные: что такое прекариат и ждет ли нас социальная нестабильность. — Доступно: <http://theoryandpractice.ru/posts/10489-precariat>
25. Бизюков П. Диктатура прекариата. — Доступно: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.shtml
26. Там же.
27. Там же.
28. Там же.
29. Синявская О.В. Неформальная занятость в России: измерение, масштабы, динамика // Экономическая социология: электронный журнал <http://www.ecsoc.msses.ru>. — 2005. — Т. 6. — №2. — С.27.
30. Богоморлова Т.Ю., Тапилина В.С. Экономическая стратификация населения в 90-е годы // Социологические исследования. — 2001. — №6, — С. 32—43.
31. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты // гуманитарные научные исследования. — 2015. — №1. — [Электронный ресурс]. URL:<http://human.snauka.ru/2015/01/9491>
32. Чего желает молодежный прекариат России. — Доступно: http://www.chaskor.ru/article/chego_zhelaet_molodezhnyj_prekariat_rossii_34946
33. Там же.
34. Антитеррористический портал Курской сельскохозяйственной академии. — Доступно: http://antiterror.kgsha.ru?page_id=283
35. Большинство украинцев не готовы участвовать в возможных акциях протеста — опрос. — Доступно: <http://www.unian.net/society/1110226-bolshinstvo-ukraintsev-ne-budut-uchastvovat-v-vozmozhnych-aktsieach-protesta-opros.html>
36. Грицак: По світу ходить привид прекариату. А в Україні про це жодна партія не дбає. — Доступно: <http://zik.ua/news/2013/07/01/416996>
37. Афенченко Г.В., Лубенець С.В. Прекариат як аномальний клас. — Вісник ХДАК. — Випуск 47, — 2015. — с.213—224
38. [Электронный ресурс] — О.А. Гришнова, Є.Г. Бринцева. — Режим доступа: <http://www.gosbook.ru/node/71987>
39. Билоусова Н. Почему «штурмит». Тимофей Милованов: «страна застряла в несправедливости «90-х». — «День», 22 декабря 2015
40. «ДНР» і «ЛНР»: творча руйнація. — Доступно: http://www.epravda.com.ua/publications/2014/11/25/508411/view_print/

41. Стэндинг Г. Прекариат — новый опасный класс / Азбука / Послезавтра. — Доступно: <http://poslezavtra.be/dictionaru/2012/09/10/prekariat-povu-u-opasnuu-klass.html>
42. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты. — Доступно: <http://human.snauka.ru/2015/01/9491>
43. Стэндинг Г. Прекариат — новый опасный класс / Азбука / Послезавтра. — Доступно: <http://poslezavtra.be/dictionaru/2012/09/10/prekariat-povu-u-opasnuu-klass.html>
44. Там же.
45. Сеймур Р. МИ ВСІ ВРАЗЛИВИ: про концепцію «прекариату» та її хибні використання. — Доступно: <http://commons.com.ua/yk/mi-vsi-vrazlivi-pro-kontseptsiiyu-prekar/#more-13020>
46. Там же.
47. Там же.
48. Шлосберг Л. Искушение насилем. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.aboutru.com/2016/01/23527/>
49. Йемелка В. Москва — Третий Рим. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/history/20160503/236386179.html>
50. Пастухов В. Это ошибка, что Россия удаляется от Европы. Она приближается к ней... [Электронная версия], — Режим доступности: <http://www.novayagazeta.ru/politics/70726.html?print=1>
51. Караганов С. Новая идеологическая борьба? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Novaya-ideologicheskaya-borba-18119>
52. Пастухов В. Это ошибка, что Россия удаляется от Европы. Она приближается к ней... [Электронная версия], — Режим доступности: <http://www.novayagazeta.ru/politics/70726.html?print=1>
53. Лукьянов Ф. Потерянное общество: средний класс стал главной жертвой кризиса. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Poteryannoe-obschestvo-srednii-klass-stal-glavnoi-zhertvoi-krizisa-17995>
54. Там же.
55. Тейлор Б.Д. Код путинизма. — доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/PONARS-Eurasia/Kod-putinizma-17998>
56. Там же.
57. Там же.
58. Шаповалова М. Особенности нынешней российской «ваты». — Доступно: http://ru.espresso.tv/blog/2015/08/16/osobennost_nyneshney_rossyuskoj_vaty
59. Российский диссидент: За 15 лет правления Путина в РФ завершается процесс фашизации общества и государства (видео). — Электронный вариант. — Режим доступа: <http://www.facenews.ua/news/2015/267925/>